MINISTRY OF EDUCATION
ASSOCIATION OF TEACHERS OF GHANAIAN LANGUAGES (ATGL)

Ghanaian Languages
(Dagbani)
for Senior High Schools

Year 3

Prof. Kwasi Adomako • Dr. Yvonne Akweley Amankwaa Ollennu • Josephine Yaw Darku
Mohammed Abubakari Rashid • Abu Amos • Mohammed Osman Nindow

MINISTRY OF EDUCATION

ASSOCIATION OF TEACHERS OF GHANAIAN LANGUAGES

Ghanaian Languages

(Dagbani)

for Senior High Schools

Year 3

Prof. Kwasi Adomako
Dr. Yvonne Akweley Amankwaa Ollennu
Josephine Yaw Darku

© Ministry of Education 2026

This publication is not for sale. All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced without prior written permission from the Ministry of Education, Ghana.

ISBN:

ACKNOWLEDGEMENTS

Table of Contents

YAƔILI 1: N-GAHIM BACHINIMA N-DI ALIZAMA 1

ALIZAMA DIBU 2

Alizama Dibu/Alizama Dibu Bɛ Ni Yuuni Li Shɛm 2

BACHI SHƐŊA ŊAN TU NI DI GAHIM N-ZAŊ TUM TUMA ALIZAMA DIBU NI. . . . 2

TABA DEEBU. 6

YAƔILI 2: FONOLOJI TUMA BIƐHIGU 10

ALIZAMA DIBU 11

Fonoloji (Fonoloji Tuma Biɛhigu) 11

FONOLOJI TUMA BIƐHIGU (NAHIBU BIƐHIGU) 11

FONOLOJI TUMA BIƐHIGU (BACHIJILLI TUMA BIƐHIGU). 13

YAƔILI 3: YƐLTƆƳ' SHƐLI DIN ʒIRI LAHABALI YƐLTƆƳIKPANI MINI YƐLTƆƳ' SHƐŊA ŊAN SƆŊDA 17

ALIZAMA DIBU 18

Karimbu 18

YƐLTƆƳ' SHƐŊA ŊAN ʒIRI LAHABALI YƐLTƆƳIKPANI MINI YƐLTƆƳ' SHƐŊA ŊAN SƆŊDA 18

YƐLTƆƳ' SHƐŊA ŊAN ʒIRI SATARILI YƐLTƆƳIKPANI MINI YƐLTƆƳ' SHƐŊA ŊAN SƆŊDI BAŊBU LAHABALI PUUNI. 20

YAƔILI 4: BACHINIMA NAMBU SOYA 25

ZULIYA YƐLTƆƳA MINI ŊA TUMA 26

Dagbani Sabbu Zalisi 26

BACHINIMA NAMBU SOYA 26

YAƔILI 5: YƐLTƆƔILI 34

ZULIYA YƐLTƆƳA MINI ŊA TUMA 35

Bachinima Mini Ŋa Biɛhigu 35

YƐLTƆƳILI MINI DI BIƐLIMA 35

YƐLTƆƳA BALIBU (BIƐHIGU). 41

YƐLTƆƳA BALIBU (TUMA) 42

YAƔILI 6: KARIMBU MINI LƐBIGIBU 46

ZULIYA YƐLTƆƳA MINI ŊA TUMA 47

Sabbu Biɛhigu, Yɛltɔya (Yɛligu) Lɛbigibu Mini Yɛltɔya Lɛbigibu 47

LƐBIGIBU 51

LƐBIGIBU ZALISI 55

YƐLTƆƳINIƳIMA YƐLIGU 56

YAƔILI 7: KAYA NI TAADA CHURI WUHIBU MINI KALI SOLI NAMA WUHIBU 58

CHUƳU NI NYƐ BINSHƐƳU 59

CHURI NI PUHIRI SHƐM GHANA BƆBA NI YAɣA 65

YAɣILI 8: KUM MINI KAYA NI TAADA KUYA MALIBU NI KALI SOLI NAMA WUHIBU 70

KUM 71
GHANA ŋƆ KALI SHƐŊA KUYA MAALIBU 78
GHANA FANTINIMA KUYA MAALIBU 79

YAɣILI 9: YILA 85

LITIRICHA GHANA ZULIYANIMA NI 86

Nolini Baŋsim **86**
TUMA YILLI NYƐLA YIL' SHƐLI DIN YILIBU KPINI TUUN' SHƐLI.TUMA YILA. . . 86
HAILAAFU YILA 89

YAɣILI 10: YƐLTƆɣA BAƊSIM 97

GHANA ƊƆ LITIRICHA BAƊSIM. 98

Ghana Litiricha Baŋsim **98**
YƐLTƆɣATAɣIMALISI PAɣIBU 103

LABILIHI BƆHISI LABISIBU 110

REFERENCES 122

GLOSSARY. 124

FOREWORD

Ghana's new Senior High School Curriculum aims to ensure that all learners achieve their potential by equipping them with 21st Century skills, knowledge, character qualities and shared Ghanaian values. This will prepare learners to live a responsible adult life, progress to further studies and enter the world of work. This is the first time that Ghana has developed a Senior High School Curriculum which focuses on national values, attempting to educate a generation of Ghanaian youth who are proud of our country and can contribute effectively to its development.

The Ministry of Education is proud to have overseen the production of these Learner Materials which can be used in class and for self-study and revision. These materials have been developed through a partnership between the Ghana Education Service, teacher unions (Ghana National Association of Teachers-GNAT, National Association of Graduate Teacher -NAGRAT and the Coalition of Concerned Teachers- CCT) and National Subject Associations. These materials are informative and of high quality because they have been written by teachers for teachers with the expert backing of each subject association.

I believe that, if used appropriately, these materials will go a long way to transforming our Senior High Schools and developing Ghana so that we become a proud, prosperous and values-driven nation where our people are our greatest national asset.

Haruna Iddrisu MP
Minister for Education

YAXILI

1

N-GAHIM BACHINIMA N-DI ALIZAMA

ALIZAMA DIBU

Alizama Dibu/Alizama Dibu Bɛ Ni Yuuni Li Shɛm

Piligu

Yaɣili ŋɔ nyɛla din zaŋ karinduu yuun' yini mini karinduu yuma ayi baŋsim n-kpaŋsi alizama dibu, tɛha ghainda baŋbu ni lahabali wuligibu. Karinduri ata ŋɔ ni, yi bɔhimbu ni jɛndi bachinima gahim n-tum tuma alizama dibu ni viɛnyɛla. Yi ni lahi bɔhim yi ni yɛn wumdi mini yi ni yɛn yɛri saha shɛli zaŋ tum tuma ni di daanfaani biɛɣukam biɛhigu ni. Yaɣili ŋɔ nyɛla din kpa talahi n-ti a nyin ninvuɣ' so ŋun bɔhinda, pa zuliya yɛltɔya bɔhimbu ni ko amaa di ni kpini bɔhimbu yaɣ' shɛŋa kamani Silimiinsili ni zuliya shɛŋa yɛltɔya.

TƐHA GAHINDA

- Bachinima gahim tum tuma viɛnyɛla dolila biɛh' shɛli bee luɣ' shɛli alizama dibu zalisi.
- Tuma duri ni bee shikuruti ni bachinima gahimbu malila bachi shɛŋa ŋan mali jilima tibu nahiŋgbana n-tumdi tuma, ka bi mali bachi shɛŋa ŋan bi wuhiri jilima n-tumdi tuma ka luɣ' shɛŋa dabam mi zaŋdi bachi shɛŋa ŋan ka jilima nahiŋgbana kamani biɛɣukulɔ yɛltɔya bachinima mini zuliya yɛltɔɣ' shɛli din be ʒilɛli yaɣ' shɛli polo.
- Bachinima gahimbu nyɛla yɛltɔya bal' shɛli di ni mali tumdi tuma viɛnyɛla alizama dibu ni.
- Bachinima malila di ni ni tooi kuli mali tumdi tuma baŋsim yaɣ' shɛŋa ni ka di wuhiri jilima.
- Alizama di n-doli taba ni nira kam ŋun wumdi mini ŋun diri alizama saha shɛŋa di ni diri alizama ka tiri taba.

BACHI SHƐƊA ƊAN TU NI DI GAHIM N-ZAƊ TUM TUMA ALIZAMA DIBU NI

Bachinima Gahimbu Kahigibu

Nira mini a karimbikpee n-diri alizama shikuru chandi saha nyaaŋa zaŋ jɛndi baŋsim yaɣ' shɛli di ni wuhi ba dindali maa. Bachi dinnima n-yina bɛ daalizama puuni ka ŋa jɛndi baŋsim yaɣili maa? Shɛhira, yi yi di la alizama n-jɛndi Laasabu malibu polo ka karimba maa wuhila binyɛr pubu, di ni tooi niŋ ka a malila bachinima kamani layimbu, waligibu, afooni, ni ŋan kam kpalim. Bachinima ŋɔ nyɛla ŋan mali tumdi

tuma baŋsim yaɣ' shɛli ni. Dimbɔŋɔ n-nyɛ bachi gahimbu ni nyɛ shɛli. Pumpɔŋɔ yulimi kahigir' shɛli din do gbunni ŋɔ.

Alizama dibu daliri ni tooi che ka yɛltɔɣ' shɛli ti ni mali tumdi tuma wali. Shɛhira, ti yi diri fonoloji alizama, ti wumdi bachinima kamani bachijila, nahibu, nyɛkpurilim ni ŋmaabahi ni ŋan pahi. Zaliya dibu ni, yi wumdi bachinima kamani duhibu, zilisigu, jaaji, looya, mara, ni ŋan pahi. A gba ni tooi nya bachi kɔŋkɔba tuun' kɔŋkɔba ni kamani zalisi tuma, dɔɣite tuma, pukparigu, ni ŋan pahi. Bachi maa gbunni ni tooi wali n-doli tuma domi di yɛltɔɣa waliya. Shɛhira, bachi kamani 'piriŋga' daŋ yɛltɔɣa ni mali waligiya ka che lala bachi maa zaŋ tum tuma alikaaliyilinima tuma puuni.

Bachinima Gahimbu Balibu

Alizama dibu kuli tooi pula tuma duri mini bee luɣ' shɛli dabam bachinima gahimbu.

Tuma duri bachinima gahimbu

Dimbɔŋɔ nyɛla bachi shɛŋa ŋan mali jilima n-diri alizama. Tuma duri bachinima gahimbu nyɛla di ni kuli tooi mali shɛŋa n-tumdi tuma tuun' baŋsim ni, shikuruti ni, bee tuma duri ni ka neesim, adalichi mini jilima kpa talahi. Di yi niŋ ka di zaŋ tuma duri bachinima gahimbu n-tum tuma, kahigibu alizama dibu ni kpaŋsirimi. Tuma duri bachinima gahimbu zaŋ tum tuma vɪɛnyɛla wuhiri baŋsim, suhuʒia ni yiko.

Tuma duri bachinima gahimbu nahiŋgbana

1. **Zuliya yɛltɔɣ' shɛli din mali jilima:** Tuma duri bachinima gahimbu guri ka chɛri daa sa bachinima mini zuliya yɛltɔɣ' shɛli din be ʒilɛli yaɣ' shɛli polo bɛ yi zaŋ zuliya yɛltɔɣ' shɛli din mali jilima n-tum tuma.
2. **Bachi shɛli din tuhi:** Tuma duri bachinima gahimbu malila bachi shɛŋa ŋan tuhi n-tumdi tuma bɛ ni yuuni li shɛm yaɣili maa ni.
3. **Yɛltɔɣinabirili biɛhigu:** Yɛltɔɣinabirili kuli tooi be tuma duri bachinima gahimbu ni.
4. **Adalichi:** Tuma duri bachinima gahimbu mali adalichi, ka bi mali nira maŋmaŋa tɛha, suhuyiɣisili, bee adalichi.
5. **Jilima yee:** Ye' shɛli tuma duri bachinima gahimbu ni **ʒiri** wuhirila jilima.

Luɣ' shɛŋa ŋan pa tuma duri bachinima gahimbu

Yɛltɔɣa balli ŋɔ, din yɛla bala, nira ni o kpee alizama dibu, ka nyɛ daa sa yɛltɔɣa nyɛla din be biɛɣukam alizama dibu ni - zonima sunsuuni, dɔɣiriba, ninvuɣ' shɛba ban miri taba pam, pɔhim zuɣu ni nira biɛhigu ni.

Luɣ’ shɛŋa ŋan pa tuma duri bachinima gahimbu nahiŋgbana

1. **Daa sa bachinima**

   Yɛltɔɣ’ shɛŋa ŋan mali daa sa yɛltɔya, yɛl’ golisi, bachi kpema, ni zuliya yɛltɔɣ’ shɛli din be ʒilɛli yaɣ’ shɛli polo.

2. **Yɛl’ balli bachigahinda**

   Yɛltɔɣ’ shɛli din pa tuma duri yɛltɔya nyɛla nira ni o kpee alizama dibu, ni biɛɣukam bachigahinda kamani n-zaŋ bachikɔba zali bachinima zaashee ni bachi muna ŋmaabahi.

3. **Yɛltɔɣ’ gaŋa biɛhigu**

   Luɣ’ shɛŋa ŋan pa tuma duri bachinima gahimbu tooi mali yɛltɔɣ’ gaŋa biɛhigu, nti pahi yɛltɔɣ’ shɛli din haŋkali wali ni alizan’ shɛli din mali yɛl’ gola.

4. **Nira yee**

   Luɣ’ shɛŋa ŋan pa tuma duri yɛltɔya yɛri ŋun yɛri maa suhu ni biɛhigu mini o ni nyɛ so yɛltɔya.

5. **Milinsi**

   Luɣ’ shɛŋa ŋan pa tuma duri bachinima gahimbu nyɛla ban mali ŋa tumdi tuma maa ni pun mali milinsi ŋa zaŋ tum tuma polo

Tuma 1.1 Bachinima Gahimbu-Bachigahinda

Pumiya taba niriba atata bɔŋbɔŋ. Zaŋmiya yi maŋmaŋa tɛha n-sabi bachi shɛŋa ŋan ni tooi be bachinima gahimbu ŋan do gbunni ŋɔ zaɣ’ yini kam puuni:

1. Laasabu malibu (tɛhi kpa a laasabu malibu baŋsim yaɣ’ shɛli di ni kuli yoli bɔhim polo).
2. Dɔɣitetali (tɛhi kpa a ʒilɛli binniɛma mini bimbila baŋsim yaɣ’ shɛli di ni kuli yoli bɔhim polo bee saha shɛli a ni daa chaŋ nti niŋ apoleesa dɔɣite sani bee ashibiti ni).
3. Pukparigu (zaŋmi a baŋsim zaŋ chaŋ pukparilim baŋsim bɔhimbu n-tum tuma a yi ni tooi).
4. Polatiisi (tɛhi zaŋ kpa a ni pun bɔhim binshɛli taarihi ni, daadama biɛhigu, bee tɛhi labi nyaaŋa n-nya a ni wum lahabal’ shɛli pɔhim zuɣu maa).

Tuma 1.2 Bachinima Gahimbu Ɲan Tuhi Zaŋ Tum Tuma Alizama Dibu Ni

Zaŋmi shɛhira ŋan do gbunni ŋɔ n-tum tuma.

A zo kaagi a yiŋa. Yi niriba ayi bɔri ni yi duɣi yuŋ bindirigu. Yi laɣim kpe duduhigu ni ni yi ti pili bindirigu maa duɣibu.

1. Zaŋmin bachinima 150 n-sabi wuhi alizan' shɛŋa di ni daa di duɣili ŋɔ saha. Teemi m-pii bachi shɛŋa ŋan tuhi n-tum tuma doli tuma duri bachinima gahimbu bee luɣ' shɛli ŋan pa tuma duri bachinima gahimbu (A yɛrimi n-tiri a zo – di tu ni di nyɛ tuma duri bachinima gahimbu?) ni alizama ni jɛndi yaɣ' shɛili maa (Yɛltɔɣikpani maa nyɛla bindirigu amaa a ni zaŋ tɛha gahinda shɛŋa m-pahi? A ni gahim bachi shɛŋa maa ni wuhiri dimbɔŋɔ?)
2. Di ni sabi binshɛli maa puuni, baŋmi tɛha gahinda dibaata bee garibu ŋan yi alizama maa puuni na.
3. Boomi bachinima pia shɛŋa di ni zaŋ tum tuma alizama dibu maa ni ka ŋa bi wuhiri tuma duri bachinima gahimbu gbunni (A ni tooi zaŋ bachinima maa m-pahi faali shɛli ni a ni zaŋ binyɛra niŋ maa a yi zaŋ li wuhi karinduu maa zaa n-naai).

Tuma 1.3 Bachinima Gahimbu Balibu

Yi niriba ayiyi, nammiya sinii din wuhiri bin' dabɔ shee ka so nyɛ ŋun dara ka ŋun maa mi nyɛ ŋun kɔhira. Teemi m-pii bachi shɛŋa ŋan tuhi n-tum tuma doli tuma duri bachinima gahimbu bee luɣ' shɛli ŋan pa tuma duri bachinima gahimbu (A mini a ni bi mi so diri daa - di tu ni di nyɛ tuma duu ni bee luɣ' shɛli din pa tuma duu?) ni alizama ni jɛndi yaɣ' shɛili maa (Yɛltɔɣikpani maa nyɛla bin' dabɔ, amaa ka nianima maa wali n-ti ŋun dara mini ŋun kɔhira? A ni gahim bachi shɛŋa maa ni wuhiri dimbɔŋɔ?)

Ban wumdi maa tu ni ŋa:

1. Ti bachinima anu shɛŋa bee yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan tuhi (bachinima gahimbu) ka ŋan dara ni mali tumdi tuma bɛ alizama dibu ni.
2. Sabimi bachinima anu shɛŋa bee yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan tuhi ka ŋun kɔhira ni mali tumdi tuma bɛ alizama dibu ni.
3. Dimi alizama n-jɛndi bachinima gahimbu ni mali shɛli tumdi tuma ka 'kpɛrikpɛritiba' mali kpɛrita – bɛ na kuli kpɛrita?

TABA DEEBU

Taba Deebu Baŋsim

Dimbɔŋɔ nyɛla saha shɛli alizandiriba ni kpaŋ bɛ maŋa n-yɛri ka deeri taba alizama dibu ni, ka di che ka alizama maa dibu pe n-doli taba ka mali gbunni. Ninvuɣ' yino n-yɛri saha shɛli ka di che ka yɛligu taba kpɛbu ni baligi. Dimbɔŋɔ kpaŋsiri tɛha yɛli ti taba ka che ka alizama diri chani viɛnyɛla.

Taba deebu soya

Taba deebu woliginsim dolila kali ni bɛ ni yuuni li shɛm. Dimbɔŋɔ daliri nyɛmi di dolila biɛhigu zalisi ŋan wuhiri saha, di ni pe n-doli taba shɛm, yɛltɔɣa baŋsim alizama dibu saha. Saha shɛŋa, alizandiriba alizama dibu ni ni tooi ŋmaari taba yɛligu waawaayili, ka shɛba mi ni tooi zaŋ jilima soya n-tum tuma. Di ni tooi mali jilima yɛltɔɣ' shɛŋa n-ŋmaari taba yɛltɔɣa n-nyɛ 'pahimi suɣulo,' 'n ni tooi pahi binshɛli,' ni bɔhisi ŋan bɔri binshɛli kahigibu. Taba deebu puuni, di tu ni a saɣi ti ka ti shɛba yɛligu saha jilima. Ka mali yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan buɣisiri kamani 'Wula ka a tɛhi?' 'N ni mali shɛli zaa m-bala., 'A saha m-bala.' ni ŋan pahi, ni buɣisibu kamani n-zaŋ noli tiri so wuhirila so saha. Di tuya ka a mali suɣulo ka gu a maŋa n-guhira.

Taba Deebu Daliri Alizama Dibu Ni

Taba deebu daliri shɛŋa n-nyɛ

1. Di che ka alizandiriba tooi diri alizama viɛnyɛla alizama dibu ni.
2. Alizandira kam malila soli ni o yɛli o ni mali shɛli alizama dibu ni.
3. Di mali li n-kpaŋsiri biɛhigu mini milinsi.
4. Di che ka alizandiriba yɛri bɛ ni bɔri shɛli.
5. Di sɔŋdi n-nyari nintiɣibo mini alizama dibu baŋsim alizama dibu ni.
6. Di kpaŋsiri wumbu dina n-che ka sokam zaɣa be alizama dibu maa ni.
7. Di sɔŋdi gbaari biɛhigu zalisi kamani suɣulo, pirigibu ni wum ti taba alizama dibu ni.
8. Di kpaŋsiri suhudihibɔ kamani maŋa suhu gbubbu din kpa talahi biɛhigu baŋsim polo.

Ʒɛmana Yɛltɔɣ' Shɛŋa Ɗan Wuligi Gili

Ʒɛmana yɛl' shɛŋa ŋan wuligi gili nyɛla yɛltɔɣ' shɛli din nyɛ ʒɛmana ŋɔ yɛlli ka di muɣisiri biɛhigu ka di bɔri salo ziliŋkom tɔhibu, zalisi bee ʒilɛli tuma. Yɛla maa ni tooi nyɛ biɛhigu bimbɔr' kpeeni, pɔlatiisi, bee daabilim yɛl' muɣisira. Yɛla maa ni tooi taɣi salo tɛha ka ni tooi vo gomnanti tuuntumsa kpa di polo, ka kahigiri biɛh' shɛli din be gomnanti mini salo maa sunsuuni. Dabisa ŋɔ ni yɛl' shɛŋa ŋan bɔri ni salo di alizama

jɛndi ŋa n-nyɛ gomnanti ni deei SHS shikuru fiisi la, salima gbibu, 24-hawa dabilim, dɔr' shɛli din niŋdi daadama niŋgbuŋ zuɣu taɣataɣa, ŋan pahi.

Bachinima Gahimbu Din Tu Ni Di Zaŋ tum Tuma Baŋsim Yaɣ' Shɛli

M-mali di ni tu ni di zaŋ bachinima gahimbu shɛli n-tum tuma baŋsim yaɣ' shɛli ni bee baŋsim yaɣili ni saɣi ti ni bachigahinda shɛŋa kpaŋsiri alizama dibu viɛnyɛla. Bachigahinda shɛŋa ŋan do gbunni ŋɔ nyɛla ŋan tu ni tuma du' shɛŋa zaŋ tum tuma:

1. **Yunivɛsiti:** karimba, karinduu, shikurubihi poota, du' 100, tuuntumdiba poota, baŋsim zahimbu, bɔhimbu sodoligu, ŋan pahi.
2. **Salima gbibu:** giraada, kom, salima, maʒina, tiŋgbani/palo, kuliti, tima, ŋan pahi.
3. **Pukparigu**: bimbila, zahima, kulum, pukparilim bimbɔra, biŋkɔbiri, puzuri zalibu, bimbirili, tihi sabu, pukpar' shɛba ban kɔri bɛ dibu zuɣu, ŋan pahi.
4. **Kompiwuta Bɔhimbu Baŋsim:** kompiwuta, lahabali, iimɛli, AI, bandili, Waa-Fa, faali, kpaabu, sɔfiwɛ, kpatuɣa, ŋan pahi.
5. **Paɣa kpuɣibɔ:** ban kpuɣi taba, paɣa kpuɣibɔ balibu, paɣa zuɣu yɔbu, amiliya, aŋgo, aŋgo zo, amiliya zo, tibili yoobu, ŋan pahi.

Tuma 1.4 Taba Deebu

Zaŋmi shɛhira ŋan do gbunni ŋɔ n-kpɛri kpɛrigu

Tɛhimi n-nya ka a be alizan' shɛli din yɛn wuligi ʒii zaa TV. Ŋun ʒili li maa bɔhiri niriba ata bɔhisi ŋan jɛndi baŋsim yaɣili 'N-kahi kuli shikuru ni nti beni mali anfaani n-gari shikurubila be yiŋa ka chana.'

Di yi zaŋ shɛhira maa kpɛri kpɛrigu naai dimi alizama n-jɛndi taba deebu ŋan do gbunni ŋɔ

1. Yɛltɔɣ' bɔ ka ban ʒini n-di alizama zaŋ tum tuma ka di ni tooi che ka so baŋ?
2. Buɣisir' bɔ ka ŋun ʒili ba maa zaŋ tum tuma?
3. Zaŋmi ŋun (ŋun ʒili ba mini ban diri alizama maa) zaŋ soya bee binyɛr' shɛŋa ŋan ni tooi che ka nira baŋ n-tum tuma.
4. Ŋbaabu daa beni bɔhisi mini labisibu maa saha? Wula ka lala daa niŋ?

Tuma 1.5 Ʒɛmana Yɛla

Yulimi sinii maa https://youtu.be/KWiIihOxJ1M

Din bi yi Yuutupu ni na: https://ghana.arocha.org/en/about-us/publications/videos/.

1. Zaŋmi bɔhisi ŋɔ labisibu n-di alizama n-wuhi di ni yɛn tooi kpaŋsi binyɛra zaŋ tum tuma ti ʒilɛli ni:
   - **a.** Salima gbibu nyɔŋ ni nimbɛri ayi nyɛla dinnima?
   - **b.** Zaŋmi anfooni shɛŋa ŋan be sinii maa puuni mini a maŋmaŋa tɛha n-wuhi soya ayi shɛŋa a ni naan tooi doli n-wuligi tɛh' shɛli din wuhiri ni salima gbibu nyɛla bin' biɛɣu n-ti ti ʒilɛli ka kuli baŋsiri niriba saha shɛli kam ka vo gomnanti haŋkali na ka di che li?
   - **c.** N-niŋdi binshɛli, ti chɛri Naawunu namtɛri sayimbu kamani kom, tihi, salima, ni tiŋgban' shɛli din mali kulum. Wula ka yɛn niŋ ka di tuɣi chana? Shɛhira, a ni tooi sabi gbambiɛlinli maa yaɣa ayi maa zaa zuɣu ka naan yi sabi li gbambiɛlin' shɛli zuɣu...
2. Bachigahinda dinnima n-labiri yirina alizama maa dibu maa zaa puuni? Sabimi ŋa sɔŋ.
3. A ni tooi zaŋ lala bachigahinda maa n-di alizama n-jɛndi binshɛli dabam yaha (shɛhira, tabibi, n-nyɛ ʒiʒiini kpe' suŋ, daabilim tooni chandi...)

KARIMBU DIN YƐLIGI

- Kabellow, J. K, Omulando, C. and Barasa, P. L. (2019). Language registers and their influence in the instruction of English language in secondary schools in Kenya. *International Journal of Education and Research.* 7(9) 1-14.

LABILIHI BƆHISI

1. Karimmi alizama din do gbunni ŋɔ.

   Azima: Hei Dawuni, a bi ŋmani a mali alaafee bɔhimbu maa saha zuŋɔ. A mali alaafee?

   Dawuni: Aayi, n dii ka alaafee, Azima. Zuɣuyaali m-mali ma ka n niiŋ kabisiri dabisi ayi ŋɔ ni.

   Azima: Hmmm, a tooi diri viɛnyɛla ka nyuri kom pampam?

   Dawuni: Yɛlmaŋli, aayi. Saha shɛli n-naɣiri bindirigu dibu, di yi ti niŋ ka n-niŋdi yomyom n-chani bɔhimbu yuŋ. N lahi ʒiini n-yuuri yuŋ n-karinda.

   Azima: Di bi viɛla. A mi, ti daalaafee kuli kpala talahi kamani ti baŋsim bɔhimbu. Gogaliga mini kum nyɛla din ni tooi ti ti niŋgbuŋ muɣusugu.

   Dawuni: A mali yɛlmaŋli. N tɛhiya m bi mali di ni diri ma diɛŋ shɛli maa n-tumdi. Bee n ni nya la shikuru neesi maa.

   Azima: Iin ka diri bindir' shɛli din mali alaafee gba. Nti pahi binwala mini ʒɛvari. *Ŋ*a sɔŋdi paɣiri ʒim ka pahiri niŋgbuna alaafee.

   Dawuni: M paɣiya, Azima. N ni deegi a jaande kpama maa ni nimmoo. Alaafee shiri nyɛla arizichi!

   Azima: *Yɛlmaŋli! Chɛliya ka ti yuuni ti daalaafeee zuɣu viɛnyɛla din yɛn che ka ti tooi kpaŋdi ti maŋa shikuru ni ka mali yaa.*

   a. Yɛltɔɣikpani dini ka lahabal' shɛli a ni karim alizama dibu maa ni?

   b. Tɛha gahinda dinnima m-be alizama dibu maa ni?

   c. Bachinima gahimbu maa zaŋla tuma duri bee luɣ' shɛli din pa tuma duri bachinima gahimbu n-tum tuma? Kahigimi a labisibu.

2. Kahigimi taba deebu baŋsim mini so' shɛŋa ŋan be di ni.

   Zaŋmi bachinima gahindi' shɛli din tuhi n-tum tuma kahigi salima gbibu barina luɣ' shɛŋa bɛ ni gbiri salima Gana.

YAXILI

2

FONOLOJI TUMA BIƐHIGU

ALIZAMA DIBU

Fonoloji (Fonoloji Tuma Biɛhigu)

Piligu

Yaɣili ŋɔ, din zaŋ karinduu yuun' yini mini karinduu yuma ayi baŋsim n-kpaŋsi Dagbani fonoloji. Ti bɔhimbu yɛn jɛndila fonoloji tuma biɛh' shɛŋa ŋan be Dagbani ni, ka niŋ zaɣa niŋ nahibu tuma biɛhigu Dagbani ni. Ti yi booni bachinima ti yi diri alizama, vuri/kumsi (vaawulinima mini konsɔnantinima) n-laɣindi namdi bachinima. Ti ni lahi di alizama n-jɛndi fonoloji tuma biɛhigu din tahiri Dagbani bachijila biɛhigu na.

TƐHA GAHINDA

- Nahibu tuma biɛhigu nyɛla bachikɔba ŋan mali vuri/kumsi kɔŋkɔba yi ŋmani taba.
- Bachijilli biɛhigu nyɛla so' shɛli din kpaŋsiri bachijila bee bachinima ka ŋa doli di ni tu ni ŋa doli shɛm yɛltɔɣili ni.

FONOLOJI TUMA BIƐHIGU (NAHIBU BIƐHIGU)

Fonoloji Tuma Biɛhigu Kahigibu

Fonoloji tuma biɛhigu nyɛla alizandiriba ni mali vuri/kumsi ŋan wuhiri kumsi/vuri ŋan deeri taba ni dooni tabindi taba shɛm din yɛn che ka yɛltɔɣa yɛlibu baligi. Di ni tooi lahi kahigi li ni di nyɛla zal' shɛŋa di ni zaŋ tum tuma din yɛn che ka yɛltɔɣa bachinima boligu baligi. Fonoloji tuma biɛhigu balibu n-nyɛ nahibu biɛhigu soya mini bachijilli biɛhigu soya. Soya ŋɔ yini kam nyɛla ti ni yɛn nya shɛli ti yi diri alizama.

Fonoloji tuma biɛhigu balibu

Nahibu biɛhigu soya: Nyɛla bachikɔbili vuri/kumsi yi deei di ni do n-tabi bachikɔb' shɛli maa nahiŋgban' shɛŋa di ni di pun ka di bolibu ni ka di che ka di bolibu taɣi n-doli di ni doni tabili bachikɔb' shɛli maa. Soya ŋɔ ni tooi che ka foonim taɣi di biɛhigu n-leei alofoonnima n-doli kumsi shɛli di ni do n-tabiya maa. Soli ŋɔ sɔŋdi kahigiri fonoloji zalisi mini so' shɛŋa ŋan be zuliya yɛltɔɣa ni, nti pahi yɛltɔɣa binshɛli kam ni taɣiri doli ʒɛmana shɛm. Nahibu biɛhigu soya ni tooi yina pam kamani ŋan do gbunni ŋɔ.

Noli mulimbu

Dimbɔŋɔ nyɛla so' shɛli konsɔnanti ni deeri noli mulimbu nahiŋgbana m-pahi di ni di pun mali nahiŋgban' shɛŋa di bolibu ni pɔhim gbaabu shee. Soli ŋɔ kanimi na saha shɛli kam vaawuli shɛli din mulindi noli di bolibu ni, kamani /u, o, ɔ/ bee naŋgbampiba mini taɣiŋga ni konsɔnanti ŋɔ /w/, yi kuli doni m-pani konsɔnanti zuɣu di bolibu ni. Dalinli ŋɔ [w] ka di mali tumdi tuma n-wuhiri noli mulimbu. Shɛhira, bachi shɛŋa ŋan do gbunni ŋɔ puuni, ti nya ka noli mulimbu be ŋa bolibu ni: koligu [kwoligu], Kuɣili [kwuɣili], nyɔŋ [nywɔŋ], zɔŋ [zwɔŋ].

Taɣiŋga ni kumsi taɣibu

Dimbɔŋɔ nyɛla so' shɛli din zaŋdi zilinli sunsuuni zuɣusaa wuɣibu du zaŋ chaŋ noli ni zuɣusaa (taɣiŋga kpeeni) m-pahi di pɔhim ni di pun gbaari luɣ' shɛli polo. Din tahiri dimbɔŋɔ na nyɛla di yi ti niŋ ka konsɔnanti kuli doni tabili tooni vaawuli kamani /i, e, ɛ/. Dalinli shɛli di ni mali wuhiri li n-nyɛ [j]. Ŋan do gbunni ŋɔ nyɛla Dagbani shɛhira: piɛɣu [pjɛɣu], kpe [kpje], tɛha [tjɛha] ni ŋan pahi.

Nyɛkpurilim

Dimbɔŋɔ nyɛla saha shɛli vuri/kumsi din pɔhim yirina noli ni yi mali nyɛkpurilim nahiŋgbana di yi doni tabili konsɔnanti nyɛkpurigu. Vaawulinima n-tooi nyɛ ŋan deeri nyɛkpurilim, amaa saha shɛŋa, noli ni konsɔnanti shɛŋa ni tooi deei nyɛkpurilim. Dinzuɣu, nyɛkpurilim pu la buyi, ŋannima n-nyɛ vaawuli nyɛkpurilim mini konsɔnanti nyɛkpurilim. Dalinli shɛli di ni mali wuhiri nyɛkpurilim n-nyɛ [˜]. Shɛhira, ma [mã], na [nã], ŋubi [ŋũbi].

Vaawulinima nahibu

Dimbɔŋɔ nyɛla fonoloji tuma biɛhigu so' shɛli vaawulinima ŋan ka nahiŋgban' yini yi pa mali nahiŋgban' yini yɛltɔɣili ni. Vaawuli nahibu mali balibu, Zilinli Wuɣibu Tariga (ZWT) nahibu, durilim nahibu, noli mulimbu nahibu, ni ŋan pahi. Shɛhira, [a] taɣiri leeri [o] ti yɛltɔɣa ni.

Tuma 2.1 Nahibu Tuma Biɛhigu Kahigibu

1. Niriba atata bɔŋbɔŋ, kahigimiya n-labisi nahibu tuma biɛhigu: noli mulimbu, taɣiŋga ni kumsi taɣibu, nyɛkpurilim mini vaawuli nahibu soli kam bɔhisi.

a. Bɔ n-lee niŋdi vuri/kumsi maa bachinima maa puuni soya ŋɔ ni?

b. Yi ni tooi tɛhi shɛhira shɛŋa Dagbani ni?

2. Zaŋmiya yi labisibu n-wuhi karinduu maa zaa.

Tuma 2.2 Nahibu Tuma Biɛhigu Baŋbu

Niriba ayiyi, zahimmiya Dagbani bachi shɛŋa ŋan do gbunni ŋɔ ka kahigi yi ni nya nahiri shɛŋa. Zaŋmi a ni nya shɛli n-wuhi karinduu maa zaa.

1. Ŋɔrili
2. Piɛm
3. Zo

Tuma 2.3 Bolibu Bɔhimbu

Yi niriba ayiyi, bɔhimmiya bachinima ŋɔ bolibu ***Tuma 2.2*** din do zuɣusaa ŋɔ puuni, chɛliya ka yi zaɣa be yi ni nya fonoloji tuma biɛhigu shɛli di puuni.

FONOLOJI TUMA BIƐHIGU (BACHIJILLI TUMA BIƐHIGU)

Bachijilli Tuma Biɛhigu Dagbani Ni

Bachijilli nyɛla bachi kpatuɣili.

Tuma 2.4 Bachijila

A ni tooi piri bachinima ŋɔ jilajila? *Bɔhimbu*; *Kɔpu*; *Teebuli*

Shɛhira. bindirigu --> bin-di-ri-gu (bachijila Anahi)

Bachijilli tuma biɛhigu

Bachijilli tuma biɛhigu nyɛla din yiri Dagbani bachijilli ni na. Ŋannima n-nyɛ kpɛhibu, ŋmaabahi, ni ŋan pahi. Bachijilli tuma biɛhigu nyɛla din che ka bachinima zaŋ di alizama viɛnyɛla ka che ka bachinima biɛhigu, di bahi bahindi bachi paŋda, biɛhigu doli Dagbani bachijilli biɛhigu.

Ŋmaabahi/Yihibu

Ŋmaabahi nyɛla fonoloji tuma biɛhigu din wuhiri vuri/kumsi bee bachi yaɣ' shɛli ni yihi bahi bachi ni bɛ ni yuuni li shɛm din yɛn che ka ti bolibu bi to. Soli ŋɔ ni tooi che ka bolibu bi to ka yɛltɔya baŋsim diri pam nti pahi bolibu baligibu ni vuri/kumsi maa dooshee fonɛtisi ni n-tooi tahiri li na. Di tooi yiri na yɛligu ni, di yi ti niŋ ka di yihi kumsi/vu' shɛli ni bolibu chaŋ viɛnyɛla. Ŋmaabahi ni tooi niŋ zuliya yɛltɔya bachi shɛŋa di ni kuli tooi mali tumdi tuma ni ni saha shɛli di paŋ bachi n-kpɛhi zuliya shɛli din deeri bachi maa. Di ni tooi lahi zaŋ li m-mali bachi shɛŋa ŋan bi nam viɛnyɛla

bachijila biɛhigu, di bahi bahindi saha shɛli di ni paŋdi bachi. Di tooi tahiri bachinima biɛhigu taɣibu na ka tahiri mɔfɔloji biɛhigu na. Ŋmaabahi nyɛla din mali tuun' kpeeni zaŋ chaŋ zuliya yɛltɔɣa woliginsim mini taɣibu, dama di ni tooi wuhi biɛhigu mini zuliya yɛltɔɣa ni che ka vuri/kumsi ni doli taba shɛm.

Ŋmaabahi ni tooi yina luɣ' kɔkɔba bachi puuni.

1. **Tooni**

   Di ni tooi yina tooni, di yi niŋ ka tooni vuri/kumsi maa yihi bahi. Dagbani bi mali ŋmaabahi ŋɔ n-tumdi tuma.

2. **Sunsuuni**

   Dimbɔŋɔ nyɛla din yirina bachi maa sunsuuni. Dagbani bi mali dimbɔŋɔ n-tumdi tuma.

3. **Nyaaŋa**

   Ŋmaabahi yirina bachi nyaaŋa. Shɛhira, di tooi yirina saha shɛli ti yi ti yɛn zaŋ bachinima ayi n-laɣim taba ka ŋa leei bachi yini kamani [nini + puri = nimpuri], [tani + chɛra = tan' chɛra]. Dalinli ['] ka ti tooi mali n-wuhiri ŋmaabahi. Di tooi lahi yirina Dagbani bachi paŋda zaŋ tum tuma ni dama di bi saɣi ti konsɔnanti taba dinzuɣu di yi paŋ bachi ka di mali konsɔnanti taba di yihirila yini bahi.

Kpɛhibu

Kpɛhibu nyɛla fonoloji tuma biɛhigu di yi zaŋ vuri/kumsi m-kpɛhi bachi shɛli din pun beni maa puuni din yɛn kpaŋsi bolibu bee ka di che ka bachi maa mali mali bachijilli biɛh' shɛli din tuhi. N-kpɛhi vuri/kumsi bachi shɛli din pun beni maa puuni tooi niŋdi ni di yihi konsɔnanti taba shɛli di ni bi bɔri din yɛn che ka bachi maa bolibu niŋ viɛnyɛla (shɛhira. "bɔbgu" leeri "bɔbigu", "karli" leeri "karili"). Kpɛhibu sɔŋdi ka di kahigiri zuliyanima yɛltɔɣa fonoloji biɛhigu ka zaŋ li m-booni kumsi ka di bi to. Kamani ŋmaabahi kpɛhibu ni tooi yina bachi puuni shɛlikam.

Tuma 2.5 Bachjilli Tuma Biɛhigu Kahigibu

Pumiya yi maŋsi ɔŋbɔŋ ŋan mali niriba anahinahi. Kahigimiya binshɛli din nyɛ bachijilli tuma biɛhigu. Bɔ n-lee nyɛ li? Bɔ zuɣu ka di niŋda? Zaŋmiya yi labisibu n-wuhi karinduu maa zaa.

1. A mini a kpee dimiya alizama n-jɛndi bachijila tuma biɛhigu balibu dibaayi Dagbani ni.
2. Timi balibu yini kam yi ni di alizama n-jɛndi shɛhira dibaata.
3. Zaŋmi yi labisibu wuhi karinduu maa zaa ka di vihi li.

KARIMBU DIN YƐLIGI

- https://www.slideshare.net/slideshow/phonological-processes-256405478/256405478.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Assimilation_(phonology)#:~:text=In%20phonology%2C%20assimilation%20is%20a,places%20of%20articulation%20are%20similar.

LABILIHI BƆHISI

1. Kahigimi fonoloji tuma biɛhigu baŋsim Dagbani ni.
2. Kahigimi fonoloji tuma biɛhigu ŋan do gbunni ŋɔ:
   a. Noli mulimbu
   b. Ŋmaabahi
   c. Taɣiŋga ni kumsi taɣibu
3. Timi fonoloji tuma biɛhigu yini kam ŋan do zuɣusaa maa shɛhira dibaayiyi.

YAχILI

3

Yɛltɔχ’ shɛli din ʒiri lahabali yɛltɔχikpani mini yɛltɔχ’ shɛŋa ŋan sɔŋda

ALIZAMA DIBU

Karimbu

Piligu

Karinduu yuun' yini mini karinduu yuma ayi ni, yi daa di alizama n-jɛndi yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri lahabali yɛltɔɣikpani lahabali puuni. Yi pun labilihi yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri lahabali yɛltɔɣikpani maa baŋbu alizama dibu ni yi ʒɛmana yɛla tuma duri ata yaɣili yini puuni. Yaɣili ŋɔ puuni, yi ni lahi labilihi yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri lahabali yɛltɔɣikpani baŋsim. Ka yi naan yi tuɣi n-di alizama n-jɛndi yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri lahabali yɛltɔɣikpani ni yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi ŋa ka niŋ kpaŋ maŋa m-baŋ ŋa lahabal' shɛli ni bee yi maŋmaŋa lahabaya ni. Yi yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan ʒiri lahabali yɛltɔɣikpana mini yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi ŋa baŋsim ni sɔŋ ya kpaŋsi yi sabbu mini alizama dibu baŋsim. Yaha, di ni sɔŋ ya ka yi pe yɛltɔɣikpana maa n-doli ŋa ni kpa talahi shɛm lahabali puuni ka kpaŋsi lahabali karimgbaai. Yaɣili ŋɔ nyɛla din kpa talahi n-ti nyin ŋɔ bɔhinda, pa Dagbani kɔŋkɔ bɔhimbu polo amaa m-baŋ ŋan kpini baŋsim yaɣ' shɛŋa shɛm.

TƐHA GAHINDA

- Yɛltɔɣ' shɛli din sɔŋdi nyɛla yɛltɔɣ' shɛli din tiri shɛhira n-sɔŋdi kahigiri yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri yɛltɔɣikpani maa satarili puuni.
- Yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri lahabali yɛltɔɣikpani nyɛla yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani.
- Ti ni tooi zaŋ yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri lahabali yɛltɔɣikpani mini yɛltɔɣ' shɛli din sɔŋdi kahigiri yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri yɛltɔɣikpani maa zaa nahiŋgbana m-baŋ ŋa lahabali puuni.

YƐLTƆƔ' SHƐŊA ŊAN ʒIRI LAHABALI YƐLTƆƔIKPANI MINI YƐLTƆƔ' SHƐŊA ŊAN SƆŊDA

Lahabali Puuni Yɛltɔɣikpana Kahigibu

Ka yi ni pun mi, yɛltɔɣikpani nyɛla lahabali satarili ni mɛ gili haŋkali shɛli. Din yɛn che ka yi baŋ yɛltɔɣikpani lahabali puuni, bɔhimiya yi maŋsi bɔhigu ŋɔ: Bɔ ka di yɛli zaŋ kpa nira, bini, bee tɛha maa polo? Yɛltɔɣikpani ni tooi yina luɣilikam satarili puuni amaa di tooi kuli yirimina satarili tuuli yɛltɔɣili maa puuni. Ka sasabira maa naan yi zaŋ yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan kpalim maa n-sɔŋ kahigi yɛltɔɣikpani maa.

Yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani kahigibu

Yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani nyɛla yɛltɔɣ' shɛli din be satarili puuni n-yihiri satarili ni ʒiri haŋkali shɛli na. Yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani tooi nyɛla yɛltɔɣ' shɛli din piini (amaa pa saha shɛli kam) satarili. Yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani tu ka di ka gbaliŋ ka lee na kuli kahigiri satarili yɛltɔɣikpani maa, ka lahi wuhiri sasabiri maa ni bɔri ni o yɛli yɛltɔɣ' shɛli zaŋ chaŋ lala yɛlli maa polo. Di tu ni di yina satarili tuuli yɛltɔɣili maa puuni bee ka di miri satarili tuuli yɛltɔɣili maa. Yaha, di tu ka di kpini lahabali maa maŋmaŋa zaa ni jɛndi binshɛli din yɛn che ka di mali gbunni. Shɛhira, yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani yɛltɔɣili ŋɔ "Shikuru chandi daanfaani" ni tooi nyɛ "N-nya tuun' shɛli din yɔri viɛla nyɛla anfaani shɛŋa din be shikuru chandi puuni yini."

Yɛltɔɣ' shɛli din sɔŋdi kahigibu

Yɛltɔɣ' shɛli din sɔŋdi kahiigiri yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan ʒiri satarili yɛltɔɣikpana nyɛla yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan tiri shɛhira n-jɛndi yɛltɔɣikpan' shɛli din yina yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili maa yɛltɔɣikpani maa puuni. Yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi maa tumdi tuun' shɛŋa dabam, ŋannima n-do gbunni ŋɔ:

1. N-sɔŋdi kahigiri yɛltɔɣikpan' shɛli di ni yihi na yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani maa puuni.
2. N-zaŋ yɛlmaŋli m-pahiri lahabal' shɛli din sɔŋdi kahigiri yɛltɔɣikpani maa zuɣu.
3. N-zaŋdi shɛhira m-pahiri chɛri ka ŋun karindi gbaari yɛltɔɣikpani maa.
4. Di tiri shɛhira ŋan wuhiri ni di ni yɛri yɛl' shɛli maa nyɛla yɛlmaŋli.

Tuma 3.1 Yɛltɔɣ' Shɛŋa Ŋan ʒiri Satarili Yɛltɔɣikpani Mini Yɛltɔɣ' Shɛŋa Ŋan Sɔŋda

1. Zaŋmiya yi maŋmaŋsi bachinima, n-wuhi binshɛli din nyɛ
   - **a.** Yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan ʒiri satarili yɛltɔɣikpani
   - **b.** Yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋda
2. Niriba ayiyi, wuhimiya yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan ʒiri satarili yɛltɔɣikpani mini yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋda ni kpini taba shɛm.
3. Zaŋmiya yi labisibu m-mayisi taba.

Tuma 3.2 Lahabali Puuni Yɛltɔɣ' Shɛŋa Ŋan ʒiri Satarili Yɛltɔɣikpani Mini Yɛltɔɣ' Shɛŋa Ŋan Sɔŋda

1.

a. Pumiya niriba atata bɔŋbɔŋ.

b. Karimmiya lahabal' ŋmaa din do gbunni ŋɔ.

Shikuru chandi mali anfaani pam dama di chɛri ka nira bɔhindi baŋsim baŋsim yaɣa kamani Dagbani, Laasabu Malibu, Tabibi Baŋsim ni Biɛhigu Bɔhimbu puuni, ka di sɔŋ ba bɛ biɛɣukam biɛhigu ni.

Shikuru chandi lahi laɣindi shikurubihi ban yi bɔba ni yaɣa na, n-kpaŋsiri laɣim tum tuma ni alizama dibu viɛnyɛla ka di sɔŋdi chɛri ka bɛ baŋdi taba ka bɛ yɛla kpɛri taba ni.

Di lahi yihiri baŋ mali nuu ni baŋsim kamani chichanima, dɔɣitenima, fukumsi buhibahi ni ʒilɛli kpamba din pahiri tiŋgbani lɛbiginsim.

c. Sabimi yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani mini yɛltɔɣa ayi shɛŋa ŋan sɔŋdi kahigiri li n-sɔŋ. Malimi shili n-zaŋ a labisibu n-wuhi karinduu maa.

2.

a. A kɔŋkɔ karimmi lahabal' ŋmaa din do gbunni ŋɔ.

b. Zaŋmi lahabal' shɛli a ni nya a karim maa ni n-sabi a maŋmaŋa yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri lahabali yɛltɔɣikpani n-ti lahabali maa.

N yi tɛhiri 1990 puuni, yuma din garila, n teerila bɛ ni daa niŋdi binyɛr' shɛŋa TV zuɣu. 1990 yuma puuni, n daa wumdi nyaɣisim pam n yi daa yi yuuni kambɔnsi kpɛrigu Gana TV zuɣu Alahiri dali yuŋ kam. N daa bɔri Adadzewa ni daa kpɛriti shɛm maa pam – n dihitabili ni ŋun kam daa yuli li lala saha gba daa bɔri o. Adadzewa kpɛribu maa daa nyaɣisa ka pahiri kpɛrigu maa guhibu. N teerila Adadzewa ni daa kpɛriti binshɛŋa zaa ni ban daa pahi maa. Di biɛri ma Kambɔnsi kpɛrigu maa ni bi lahi wuligi gili maa, amaa di da nyɛla Gananima ni daa bɔri bɛ ni daa niŋdi binyɛr' shɛŋa TV zuɣu la puuni yini lala saha maa.

YƐLTƆƔ' SHƐƊA ƊAN ʒIRI SATARILI YƐLTƆƔIKPANI MINI YƐLTƆƔ' SHƐƊA ƊAN SƆƊDI BAƊBU LAHABALI PUUNI

N-tooi baŋ yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan ʒiri satarili yɛltɔɣikpani mini yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi kahigiri ŋa lahabali puuni, zaŋmi ŋa zaɣ' yini kam nahiŋgbana lahabali puuni n-tum tuma. Yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani nahiŋgbana shɛŋa ni tooi nyɛ ŋan do gbunni ŋɔ;

1. Yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani wuhiri satarili yɛltɔɣikpani satarili puuni.
2. Di tooi sɔŋdi li mi satarili piligu, amaa di ni tooi ti zaŋ li sɔŋ satarili bahigu saha shɛli.
3. Di voori ŋun karindi haŋkali na.
4. Di kuli jɛndila bin' yini amaa di ni tooi lahi galisi ka bɔri kahigibu.
5. Di wuhiri tɛh' shɛli yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan be satarili maa puuni ni sɔŋdi kahigira.

Yɛltɔɣ' Shɛŋa Ŋan Sɔŋdi Baŋbu

1. Yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi tiri kahigibu, shɛhira, n-yɛligiri tɛh' shɛli yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani maa ni ʒira, m-pahiri lahabali ŋan jɛndi lahabali maa puuni yɛltɔɣikpani maa
2. A ni nya yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi satarili sunsuuni – yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani maa nyaaŋa, ka di kanna ka tiri yɛltɔɣ' shɛli din kooni vaari bee din naari satarili maa
3. Di tooi nyɛla din bi pooi yɛltɔɣa ayi ka mi bi yaɣi yɛltɔɣa anahi n-sɔŋdi kahigiri yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili maa yɛltɔɣikpani maa lahabali puuni.
4. Yulimi bɔri ŋan tuɣiri mini yɛltɔɣiŋmasɔri kamani 'shɛhira, din pahi, dama, dina n-che,'
5. Yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi labisiri bɔhisi kamani 'Bɔ zuɣu? Wula? Bɔ ka di tahiri na? Ŋan pahi.

Teemi ni yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi yi viɛla ŋa ni ti ban karindi lahabal' shɛli bɛ ni bɔra. Di tu ni a yuuni ŋun yɛn karim li maa ni milinsi (bee o ni bi mi shɛli) zaŋ chaŋ a baŋsim yaɣili maa polo din yɛn che ka a tooi ti yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi viɛla. Zaŋmi tɛh' shɛŋa ŋan sɔŋdi kahigiri taba – yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi ni tooi sɔŋ kahigi taba pa yɛltɔɣikpani maa ko.

Buɣusibu Bɔhisi

Sabimi yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi ayi zaŋ chaŋ ata n-ti yɛltɔɣikpani ŋɔ "Shikuru chandi mali anfaani pam di yi kana tuma bɔbu shee."

Di ni tooi zaŋ yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi ŋɔ n-kahigi tɛha ŋɔ n-ti ban karinda:

1. Ban kpuɣiri tuuntumdiba pam bɔrilia ninvuɣ' shɛba ban chaŋ shikuru.
2. Tuma kamani chicha tuma, neesi tuma, looya, maʒina baŋsim, ŋan pahi, bɔrila ban chaŋ shikuru.
3. Tuun' shɛŋa ŋan yɔri viɛnyɛla tooi bɔrila ban chaŋ shikuru ni bɛ kpuɣi, ŋan pahi.

Yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan zaa sɔŋdi yɛltɔɣikpani ŋɔ maa yini kam tirila ŋun karindi maa lahabali din yɛn sɔŋ o ka o gbaai sasabira maa ni bɔri binshɛli.

Tuma 3.3 Yɛltɔƴ' Shɛli Din Ʒiri Satarili Yɛltɔƴikpani Baŋbu

1. Yi bɔŋbɔŋ puuni, zaŋmiya baŋsim yaƴ' shɛŋa ŋan do gbunni maa n-nam lahabal' shɛli din bachinima bi pooi 200;
   - **a.** Asibaashi daa ni
   - **b.** Kuya daanfaani
   - **c.** Tabibi tuma deerila yinsi tuma
2. Yi lahabali puuni, sabimiya tɛha dibaayi bee din gari n-sɔŋ.
3. Zaŋmiya yi tɛha gahinda m-maƴisi taba bɔŋdi ni ka ka ti daliri shɛŋa ŋan che ka yi mali lala tɛha gahinda maa.

Tuma 3.4 Yɛltɔƴ' Shɛŋa Ŋan Ʒiri Satarili Yɛltɔƴikpana mini Yɛltɔƴ' Shɛŋa Ŋan Sɔŋda Zaŋ Tum Tuma

1. Yi bɔŋbɔŋ puuni, karimmiya ka zaŋ yi yɛltɔƴ' shɛŋa ŋan ʒiri satarili yɛltɔƴikpani mini yɛltɔƴ' shɛŋa ŋan sɔŋdi milinsi n-vihi lahabal' shɛli din do gbunni ŋɔ.
2. Baŋmiya yɛltɔƴikpani maa, yɛltɔƴ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔƴikpani mini yɛltɔƴ' shɛŋa ŋan sɔŋdi.

Kurumbuni sa yɛltɔƴa puuni, binyɛra pam n-daa che ka Gana zuliyanima yila be di ni daa be shɛm maa. Zuliya yɛltɔƴa daa taƴiri yila maa, ʒilɛli biɛhigu, kaya ni tada, polatiisi ni daadambiɛligu chandi, dimbɔŋɔnima zaa kpɛmi n-laƴim taba ni. Zuliya kam woli yila tiŋgbani maa luƴ' shɛli polo na. Dimbɔŋɔ wuhirmi ni ninvuƴ' shɛba ban yi zuliya kam puuni na dirila bindir' kɔŋkɔba, ka mali shiɛƴu mini wuun' kɔŋkɔba, ka bɛ mini ban bi yi zuliya yini ni na yɛla kpɛri taba ni. Zuliya kam chandi mini luƴ' shɛŋa bɛ ni chana wolimi dinzuƴu, zuliya kam daa malila ninvuƴ' shɛba mini binshɛli din daa taƴi bɛ biɛhigu. Yaha, zuliya kam daa bi yi nam so' yini na, ka di gba daa nyɛla din che ka bɛ yila nuu woli. Dimbɔŋɔ mini yɛl' shɛŋa n-da che ka Gana kaya ni tada yila be di ni daa be shɛm maa.

Di ni yi luƴ' shɛli polo na: Elebi, A. (2015). Indigenous Musical Culture in Ghana: A Contemporary Perspective. The International Journal of Humanities & Social Studies, 3(7).

Tuma 3.5 Woliginsim Din Be Yɛltɔɣ' Shɛli Din ʒiri Satarili Yɛltɔɣikpani Mini Yɛltɔɣ' Shɛli Din Sɔŋda Sunsuuni

Niriba ayiyiy tuma, n-zaŋ yi ***Tuma 3.4*** labisibu, labisimiya bɔhisi ŋan do gbunni ŋɔ:

1. Tuun' bɔ ka yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani mini yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋda tumda?
2. Wula ka yɛltɔɣa ayi maa ŋmani taba?
3. Woliginsim bɔ m-be yɛltɔɣa ayi maa sunsuuni?
4. Di to ni nira sabi yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani bee yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋda? Bɔ zuɣu?

KARIMBU DIN YƐLIGI

- Perdsky, S. (2007). *Topic sentence: A writer's Education*. New Star Books.

LABILIHI BƆHISI

1. Woliginsim dini m-be yɛltɔɣikpani mini yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani sunsuuni?
2. Karimmi lahabali maa viɛnyɛla ka labisi bɔhisi ŋan doli maa

   Pɔhim zuɣu yɛltɔɣa ni tooi nyɛ luɣ' shɛli bee binshɛli din ni tooi che ka niriba zaŋ bɛ maŋmaŋa lahabali ni bɛ tɛha n-ti shɛba. Di lahi nyɛla luɣ' shɛli bee binshɛli ni bɛ ni zaŋdi anfooninima, siniinima, lahabali n-tiri ban gba mali ŋa tumdi tuma.

   Pɔhim zuɣu yɛltɔɣa nyɛla din mali anfaani pam zaŋ chaŋ laɣim tɔɣisi mini lahabali wuligibu polo dunia ʒɛmana ŋɔ. Niriba ni tooi nya ka niŋ niŋgbuna ni taba yim, di bi doli bɛ ni yi duniayili luɣ' shɛli polo na. Pɔhim zuɣu yɛltɔɣa tuma duri pam beni m-mali yaa pam zaŋ chaŋ kɔhimma ni damma polo, diɛma, baŋsim bɔhimbu, ni nira maŋmaŋa zaŋ tum tuma. Pɔhim zuɣu yɛltɔɣa binyɛr' shɛŋa n-nyɛ: Tiwita, Wasapu, Feesibuku, TikiTɔku, Inisitagiram ni ŋan zaa pahi. Pɔhim zuɣu yɛltɔɣa nyɛla din mali anfaani n-ti daadama dama di sɔŋdi ti ka ti nyari binyɛr' shɛŋa ŋan na kuli niŋdi yomyoma.

   Binyɛr' kɔhiriba kɔhiri n-tiri duniayili zaa bɛ ni kɔhiri binyɛr' shɛŋa zaa pɔhim zuɣu. Karimbanima mini shikurubihi mali bɛ tɛha mini wuhibu ni bɔhimbu neen' shɛŋa m-bahiri pɔhim zuɣu din yɛn kpaŋsi baŋsim bɔhimbu.

Bɔhisi

a. Teemi yɛltɔɣikpana ŋan be lahabali maa puuni.

b. Zaŋmi yɛltɔɣikpana maa puuni shɛli n-nam a maŋmaŋa yɛltɔɣa

c. Yihimi yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan sɔŋdi maa zaa n-sabi ŋa sɔŋ.

YAXILI

4

BACHINIMA NAMBU SOYA

ZULIYA YƐLTƆƴA MINI ƊA TUMA

Dagbani Sabbu Zalisi

Piligu

Yaɣili ŋɔ maan tirila neesim zaŋ chaŋ karinduu yuma ayi, yaɣili ata baŋsim yaɣ' shɛli din jɛndi Dagbani biɛlimpahira ka lihiri bɔri mɔfɔloji tuma so' shɛŋa bachinima nambu puuni. Biɛlimpahira Biɛlimpahira, kamani di ni pun di alizama karinduu yuma ayi puuni la, kahigiri dooshɛhi maa (tooni biɛlimpahira, nyaaŋa biɛlimpahira ni sunsuuni biɛlimpahira) ni biɛlimpahira tuma (din bi yihiri bachi pubu bal' shɛli n-kpɛhi shɛli ni mini din yihiri bachi pubu bal' shɛli n-kpɛhi shɛli ni). Bachinima nambu baŋsim kamani bachinima ayi bee din gari n-zaŋ laɣim taba n-lee bachi yini, n-zaŋ bachinima ayi yaɣa n-laɣim lee bachi yini, n-ŋmaa bachi shɛli biɛla bahi ka di na kuli ʒiri gbunni shɛli di ni di pun mali, ni ŋa balibu, nyɛla di ni zahim ka kahigi yaɣili ŋɔ. Bachinima nambu milinsi nyɛla din ni sɔŋ Dagbani bachinima biɛhigu ni bachinima zaa baŋbu ni. Yi ni tooi nam bachinima yi maŋmaŋsi ka baŋ ŋa ni yi pubu bal' shɛŋa ni na n-tooi zaŋ ŋa tum tuma yɛltɔya ni viɛnyɛla. Dimbɔŋɔ pa la di ni mali shɛli tumdi tuma Dagbani kɔŋko amaa di ni tooi lahi zaŋ baŋsim ŋɔ n-zahim baŋsim yaɣ' shɛŋa dabam bachinima.

TƐHA GAHINDA

- Bachi bɔbigu tuuli bachikɔba zaŋ laɣim taba nam bachi ka boli li ka di ŋmɛbu doli lala tuuli bachikɔba maa nyɛla bachinima nambu so' palli
- N-ŋmaa bachi yaɣ' shɛli bahi ka di ni ŋmaabahi ka che shɛli maa na kuli ʒiri gbunni shɛli bachi maa ni di pun ʒira ka ŋmaai bachinima ayi bee din gari yaɣa n-laɣim lee bachi yini.
- N-nam bachi palli amaa n-lɛbigi bachi nyaaŋa n-nam bachi palli bee n-yihi biɛlimpahirili bahi ka nam bachi palli.
- Bachi pala nyɛla bachinima nambu soya ni namdi shɛli n-kpɛhiri zuliya yɛltɔya.
- Bachinima nambu soya n-nyɛ bachi bɔbigu zaŋ laɣim taba n-lee bachi yini, n-zaŋ bachinima ayi bee bachi bɔbigu yaɣa n-laɣim lee bachi yini, bachi yini labiboli, biɛlimpahira, n-ŋmaa bachi shɛli biɛla bahi ka di na kuli ʒiri gbunni shɛli di ni di pun mali ni ni ŋan pahi.

BACHINIMA NAMBU SOYA

Soya ŋɔ nyɛla bachi pala nambu, m-malimali bachi bee n-laɣim bachinima n-nam bachi pal' shɛli din mali gbunni. Shɛhira, di namdila bachi palli di yi niŋ ka biɛlimpahirili {*-lim}* pahi bachiniŋdili {*jɛri}* n-lee {*jɛrilim}*.

Bachinima Nambu Soya Balibu

So' shɛŋa di ni doli n-namdi bachi pala woliya. Bachinima nambu so' shɛŋa ŋan do gbunni ŋɔ nyɛla di ni di alizama n-jɛndi.

Biɛlimpahira

Tɛhibu bɔhisi

1. N-zaŋ yuun' yini din garila bɔhimbu, a tɛha zaŋ kpa biɛlimpahira nyɛ dini?
2. A ni tooi ti biɛlimpahira shɛŋa di ni mali pahiri bachinima zuɣu?
3. Pumpɔŋɔ, baŋmi biɛlimpahira ŋan be bachinima ŋan do gbunni ŋɔ puuni ka baŋ ŋa dooshɛhi.
   - **a.** bahi
   - **b.** diya
   - **c.** baŋda
   - **d.** viɛlim

Kpahimbu puuni, yi ni baŋ biɛlimpahira {-hi, -ya, -da, -sim}. Bachi shɛŋa ŋan be (a) mini (b) malila nyaaŋa biɛlimpahira ka ŋa tuma nyɛ biɛlimpahira ŋan bi taɣiri bach pubu. Di tu ni a teei ni biɛlimpahira ŋan bi taɣiri bachi pubu bi taɣiri bachi pubu. Bachi shɛŋa ŋan be (c) mini (d) gba malila biɛlimpahira ŋan pahi nyaɣa *{baŋ}* mini *{niŋ}* zuɣu. Biɛlimpahira ŋan be (c) mini (d) taɣi bachi nyaɣili maa pubu. Bachi maa *baŋ {bachiniŋdili}* taɣi leei *baŋda {bachinamdili}*, ka bachi maa *viɛli {bachibuɣisirili}* taɣi leei *viɛlim {bachinamdili}*.

Biɛlimpahira pumi n-doli ŋa dooshee di ni pahi nyaɣ' shɛli ni tabili bachi maa puuni. Dooshɛhi maa nyɛla **tooni** (m-piini bachi maa nyaɣili), **nyaaŋa** (n-naari bachi maa nyaɣili, kamani shɛhira maa), **sunsuuni** (m-be bachi maa nyaɣili sunsuuni). Amaa Dagbani malila nyaaŋa biɛlimpahira kɔŋko n-tumdi tuma.

- Shihimi https://www.ejal.info a yi bɔri lahabali ni a pahi.
- A ni tooi lahi zaŋ linki din do gbunni ŋɔ n-nya kahigiri zilinli.
- http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10219

Din Taɣiri Bachi Pubu

Dimbɔŋɔ nyɛla saha shɛli di ni zaŋ biɛlimpahirili n-zaŋ pahi bachi nyaɣili bee tuŋ zuɣu n-nam bachi palli ka di taɣi bachi maa pubu. Shɛhira, di yi zaŋ nyaaŋa biɛlimpahirili *{-sim}* m-pahi bachi kamani *{baŋ}* zuɣu ka di leei *{baŋsim}*, biɛlimpahiri *{-da}* m-pahi bachiniŋdili *{baŋ}* zuɣu ka di leei *{baŋda}*. Bachi pala ayi ka di nam maa ŋannima n-nyɛ *baŋsim* mini *baŋda*.

Din Bi Taɣiri Bachi Pubu

Saha shɛŋa di yi zaŋ biɛlimpahira m-pahi, bachi maa pubu ni tooi bi taɣi amaa ka lee nam bachi pala. Shɛhira, di yi zaŋ biɛlimpahirili (-ya) m-pahi bachiniŋda kamani chaŋ-chaŋya, kpi-kpiya, guui-guuya, ni ŋan pahi.

Bachi bɔbigu zaŋ laɣim nam bachi yini

Dimbɔŋɔ nyɛla n-zaŋ bachinima ayi bee din gari n-laɣim nam bachi pala. Bachi nyaɣa ayi bee tunsi ni tooi zaŋ laɣim taba n-nam bachi pala. Shɛhira, daa mini bia leeri daabia. Bachi shɛŋa di ni zaŋ laɣim taba maa ni tooi yi pubu bal' kɔŋkɔba bee pubu bal' yini n-nam bachi pala. Yulimi shɛhira ŋan do gbunni ŋɔ.

1. daa + dam – daadam
2. doo + bia – doobia
3. daa + bia – daabia
4. daa + dam + bia -daadambia
5. paɣa + viɛliga + ku + shihi + kom – paɣaviɛligakushihikom

Yi ni tooi tɛhi nya shɛhira shɛŋa yaha? Zaŋmi ŋa n-wuhi a karimbi' taba.

Bachinima ayi yaɣa ayi zaŋ laɣim leei bachi yini

Dimbɔŋɔ nyɛla n-zaŋ bachinima yaɣa laɣim taba n-nam bachi bachi pala nambu ni. Dimbɔŋɔ nyɛla n-zaŋ bachinima ayi bee din gari yaɣa ka di leei bachi palli. Bachi shɛŋa ŋan nyɛ di ni zaŋ bachinima yaɣa n-laɣim nam bachi yini nyɛla di ni mali shɛli n-tumdi tuma luɣ' shɛŋa amaa pa ni tuma duri bachinima yɛltɔɣili bee n-zaŋ ŋa nam tɛh' pala ŋan viɛligi. Bachinima ŋan zaŋ bachinima yaɣa n-tum tuma ŋa nambu puuni shɛhira shɛŋa n-nyɛ:

1. daʒɛɣu (dam + ʒee)

N-ŋmaai bachi yaɣ' shɛli bahi ka di leei bachi

Dimbɔŋɔ nyɛla n-ŋmaai bachi ka di leei bachi palli. Di nyɛla bachi nambu so' shɛli din piiri bachi bachijil' shɛŋa bahira ka ŋan kpalim maa leei bachi. Di ni nya bachi pal' shɛli maa gbunni bi woligiri ka chɛri bachi kurili maa. Lala bachinima ŋɔ bi mali tumdi tuma tuma duri ni. Di tooi zooi ka di yirila ti yuya ni na. Di shɛhira shɛŋa n-do gbunni ŋɔ:

1. Titi (Malititi)
2. Fushe (Fusheina)
3. Chenti (Chentiwuni)
4. Damu (Adamu)
5. Tafa (Mustapha)
6. Anam (Anamzooya)

N-ŋmaai bachi yaɣ' shɛli bahi ka di leei bachi shɛhira shɛŋa ŋan do zuɣusaa ŋɔ puuni, di ni tooi ŋmaai niriba gba yuya m-bahi ka ŋa leei bachi.

Bachi yini zaŋ tum tuun' kɔŋkɔba

Dimbɔŋɔ wuhirimi ni bachi taɣiri di pubu n-kpɛhiri pubu shɛli ni kamani bachinamdili n-kpɛhiri pubu shɛli ni dabam ka di ŋmɛbu bi taɣi. Dimbɔŋɔ nyɛla n-taɣi bachi pubu ka bi taɣi di biɛhigu. Shɛhira n-nyɛ:

1. Adama malila **gɔrigu** n-chɛri shinkaafa (bachinamdili) BEE M mali naɣ' **gɔrigu** (bachibuɣisirili).
2. Abu zaŋla binyaarigu **zahindi** kawana (bachiniŋdili) BEE Gadabisi gbihi zahinla **zahindi** (bachinamdili)
3. Doo maa **dam** shihi ka bɛ yirigi (bachiniŋdili) BEE Doo maa nyula **dam** n-lu goota ni? (bachinamdili)

Kpaŋmi a maŋa m-pu shɛhira shɛŋa ŋan doya ŋɔ:

1. O sabili lahabali din mali **kulugu,** bee O sola **kulugu**.

Bachinima tuuli bachikɔba yihi laɣim leei bachi

Bachinima ŋɔ nambu dolila di yihi bachi bɔbigu tuuli bachikɔba n-laɣim taba m-boli li yim ka ŋa leei bachi yini. Lala dina maa ka Dagbani ni. Shɛhira shɛŋa n-do gbunni ŋɔ silimiinsili ni:

1. **TV** -Tɛliviisa
2. **AIDS** -Dɔr' shɛli di ni nyari taba donibu ni

Di boonila bachi maa bachi yini ni booni shɛm maa ka bɛ yihiri di bachikɔba maa yiniyini boona. Di zaŋdi ŋa tumdi tuma din yɛn baligi saha kubu ka baligiri yu' kpema mini yɛlɔtɣiŋmasɔri.

Bachi shɛli din nambu yi di yaɣ' shɛli yihi bahi ka leei bachi palli

Dimbɔŋɔ nyɛla n-yihi bachi yaɣ' shɛli ka di nyɛ biɛlimpahirili m-bahi ka di bachi maa yaɣ' shɛli din kpalim maa leei bachi palli ka di gbunni waligi ka che bachi kurili maa. Di na bi nya di Dagbani shɛhira amaa ŋa Silimiinsili shɛhira shɛŋa n-do gbunni ŋɔ:

Original Word	Word created through backformation
Option	opt
Donation	Donate
Editor	Edit
Enthusiasm	Enthuse
Emotion	Emote
Babysitter	Babysit

Labiboli

Dimbɔŋɔ nyɛla so' shɛli din labiri booni bachi bee bachi yaɣ' shɛli n-nam bachi bachi pala. Ŋa shɛhira shɛŋa Dagbani puuni n-nyɛ:

Bachi	Labiboli Bachi
bɔŋ	bɔŋbɔŋ
Yom	yomyom
Zo	zonzo

Labiboli bachi maa wuhirimi ni lala niŋsim maa labirimi n-niŋda.

Paŋbu

1. Chami linki shɛli din do gbunni ŋɔ nti zaŋ bachi paŋda wuhi a karimbi' taba bee n-zaŋ a maŋmaŋa bachinima n-sabi a ni nya ka bachi paŋda binshɛli.
2. Bɔŋdi ni, zaŋmi Dagbani bachi paŋda shɛŋa di ni mali ka ŋa leei Dagbani bachinima shɛhira n-wuhi.

   Bachi paŋda shɛhira shɛŋa n-nyɛ:

   Kompiwuta, di yila Silimiinsili ni na Apili, di yila Silimiinsili ni na Kɔdu, Kambɔnsili ni ka di yina

   Arizichi, yila Jangbɛhili ni na Adiiku, Jangbɛhili ni ka di yina

Bachi pala nambu

Dimbɔŋɔ nyɛla n-nam bachi pala bee yɛltɔɣ' pala ni di buɣisi tɛh' pala bee baŋsim pala zuliya yɛltɔɣa ni. Dimbɔŋɔ ni tooi nyɛ bachi palli din na ʒin beni bee ka di zaŋ bachi shɛli din pun beni n-wuhi bin' palli. Bachi pala namdimi ni ŋa ŋari bachi shɛŋa di ni ka ʒɛmana ŋɔ bɔɣa. Teebuli shɛli din do gbunni ŋɔ nyɛla bachi pala shɛhira.

Bachi palli	Gbunni
Sɛlifi	N-zaŋ photo kpa a maŋa n-ŋmaai
Googili	N-zaŋ Googili m-bɔ binshɛli intanɛti

Bachi pala nambu daanfaani

Bachinima nambu soya nyɛla talahi n-ti zuliya yɛltɔɣa lɛbiginsim. Di chɛri ka zuliya yɛltɔɣa deeri bachinima m-pahira din yɛn che ka ban tɔɣisirili diri alizama n-jɛndiri tɛh' pala ni baŋsim pala. Dimbɔŋɔ chɛri ka alizama dibu taɣiri n-chani viɛnyɛla. Bachi nambu soya milinsi sɔŋdi bachi gahinda bɔhimbu a ni ni tooi gbaai ka kahigi bachinima mini ŋa biɛhigu. Di jia, di nyɛ so' viɛl' shɛli din yɛligiri a bachi gahinda.

Tuma 4.1 Bachi Nambu baŋsim

1. Zaŋmi a maŋmaŋa bachinima n-wuhimi binshɛli din nyɛ bachi nambu.
2. Yi mini yi ban be yi bɔna ni vihimi Dagbani bachi nambu daafaani.
3. Bɔ titariga ka Dagbani tayi n-doli saha? Tayibu maa tooi nyɛla din viɛla?
4. Zaŋ wuhi karinduu zaa.

Tuma 4.2 Bachi Nambu Soya Baŋbu

Bɔhimmi bachi shɛŋa ŋan do gbunni ŋɔ ka ti bachi nmabu so' shɛli bee so' shɛŋa di ni zaŋ tum tuma di ni nam bachi shɛli teebuli maa puuni. Di zaŋla tuuli dini n-wuhi shɛhira n-ti ya.

Bachi Shɛli Di Ni Nam	Bachi Nambu Soli
doobia	Bachinima ayi zaŋ layim leei bachi yini

Tuma 4.3 Bachi Pala Nambu

N-zaŋdi bachi nambu soya milinsi shɛli di ni nya;

1. Pumiya yi maŋsi n-niŋ niriba anahinahi bɔŋbɔŋ.
2. Sabimi bachinima pia shɛŋa di ni zaŋ labiboli bee bachi pala nambu n-nam shɛŋa. Zaŋ wuhi karinduu maa.
3. A bɔŋ puuni, zaŋmiya bachinima n-diɛm diɛma n-namba chi pala. Sokam bolimi bachiniŋdili bee bachinamdili ka so mi zaŋ li nam bachi palli.
4. Bɔŋ kam zaŋmi bachi shɛli di ni nam diɛma maa ni n-wuhi karinduu maa.

   Shɛhira: *baŋda – baŋdiba, kɔŋ – kɔŋsim*

Tuma 4.4 Bɔhindi Zilinli

1. Piimi bachi nambu soya ŋan do gbunni ŋɔ puuni yini m-bɔhim li viɛnyɛla:
   - **a.** Bachinima ayi bee bachi bɔbigu zaŋ la;him nam bachi yini
   - **b.** N-yihi bachi yaƴ' shɛli bahi ka zaŋ yaƴ' shɛli din kpalim maa leei bachi

c. M-pii bachinima tuuli bachikɔba n-laɣim leei bachi

d. N-zaŋ bachinima yaɣa n-laɣim leei bachi

e. Biɛlimpahira zaŋ pahi n-nam bachi

f. Paŋbu

g. N-yihi bachikɔb' shɛŋa bachi nyaaŋa m-bahi ka ŋan kpalim maa leei bachi.

2. Ŋan do gbunni ŋɔ tu ni ŋa pahi a vihigu maa puuni:

a. A ni wuhi ni bachi nambu soya nyɛ binshɛli maa (di ni tumdi shɛm).

b. Dagbani shɛhira dibaanu bee din gari.

c. Daliri shɛŋa ŋan che ka tɛhi ni di niŋdi Dagbani ni.

d. Wula tatariga ka a tɛhi ni so' shɛli mali nuu timbu a Dagbani bɔhimbu ni?

KARIMBU DIN YƐLIGI

Karimmi baŋsim yaɣ' shɛŋa di ni pun bɔhim gbunni ŋɔ di yi bɔri baŋsim m-pahi.

- https://www.scribd.com/document/665877593/coinage. (Bachipala nambu)
- https://kseacademy.com/word-formation-processes/. (Bachi Nambu Soya)

LABILIHI BƆHISI

1. Labilihi bɔhisi ŋan jɛndi bachi nambu. Pirimi bachi shɛŋa ŋan do gbunni ŋɔ n-doli nyaɣili mini biɛlimpahira (tooni biɛlimpahira, nyaɣili, nyaaŋa biɛlimpahira).

Bachi	Nyaɣili	Nyaaŋa Biɛlimpahira
dabu		
wumda		
nyaŋsim		
Jɛrilim		
diri		

2. Bɔhimbu bachi shɛŋa ŋan di shim lahabal' shɛli din do gbunni ŋɔ ka kahigi bachi nambu so' shɛŋa di zaŋ tum tuma ŋa nambu ni.

   *N ŋmaala m maŋa **sɛlifi** foon zuɣu, n ku tooi sɔŋ amaa n tɛhirila di ni yɛn wuligi gili pɔhim zuɣu shɛm. Saha shɛli ti ni diri ti wuntan' bindirigu, di saha ka niriba kpɛri **Googili** puuni nti yuuni anfooni shɛli n ni zaŋ pa pɔhim zuɣu maa. Di daa niŋma nyaɣisim niriba ni yuuni n anfooni maa. Di nyaaŋa, ti daa chaŋ gili n-di alizama ka wum alizama nyaɣisim.*

3. Baŋmi bachinima anu shɛŋa ŋan yini kam zaŋ bachi nambu soya ŋan do gbunni ŋɔ n-tum tuma. Kahigimi bachi shɛŋa di ni nam maa pubu yi bɔŋdi ni.

   a. Bachinima ayi bee bachi bɔbigu zaŋ la;him nam bachi yini

   b. N-yihi bachi yaɣ' shɛli bahi ka zaŋ yaɣ' shɛli din kpalim maa leei bachi

   c. M-pii bachinima tuuli bachikɔba n-laɣim leei bachi

   d. N-zaŋ bachinima yaɣa n-laɣim leei bachi

   e. Biɛlimpahira zaŋ pahi n-nam bachi

4. Nammi bachi pia Dagbani ni ka zaŋ ŋa wuhi a kpee ka o wuhi so' shɛŋa di ni doli n-nam ŋa.

YAXILI

5

YƐLTƆƔILI

ZULIYA YƐLTƆƴA MINI ƊA TUMA

Bachinima Mini Ɗa Biɛhigu

Piligu

Yaɣili ŋɔ tuɣirila baŋsim shɛŋa di ni pun bɔhim karinduu yuun' yini yaɣili anahi mini yaɣili anahi karinduu yuuma ayi puuni. Di tirila yɛltɔɣiŋmahi mini ŋa balibu zaa lihibu. Yaɣili maa lahi lihiri bɔri yɛltɔya biɛlima kamani bachinamda, bachizaana ni bachigbunda. Yaha, di kahigiri yɛltɔya balibu n-doli ŋa tuma mini ŋa biɛhigu. Yaɣili ŋɔ baŋsim ni sɔŋ a ka a namdi ka piiri yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan tuhi a lahabaya ni baŋsim yaɣili kam puuni, nti pahi a biɛɣukam yɛltɔya zaŋ tum tuma alizama dibu ni.

TƐHA GAHINDA

- Yɛltɔɣili nyɛla n-zaŋ bachinima n-laɣim taba ka di doli zuliya yɛltɔya zal' shɛŋa ka ŋa ʒiri lahabali din mali gbunni.
- Yɛltɔya pubu n-doli ŋa tuma nyɛla yɛltɣ' gaŋa shɛli din yɛri bin' yini yɛli bee din tiri lahabali, zaligu yɛltɔɣ' shɛli din bɔri binshɛli, bɔhigu yɛltɔɣ' shɛli din bɔri kahigibu bee lahabali, ni yɛltɔɣ' shɛili din wuhiri tahigu bee suhupiɛlli.
- Yɛltɔɣiŋmahi malila balibubalibu, ŋannima n-nyɛ, bachinamada yɛltɔɣiŋmasɔri, bachiniŋdili yɛltɔɣiŋmasɔri, bachibuɣisira yɛltɔɣiŋmasɔri, bachiniŋdipahirili yɛltɔɣiŋmasɔri ni zaashee bachinima yɛltɔɣiŋmasɔri.
- Yɛltɔya pumi n-doli balibubalibu, (nti pahi tuma); ŋannima n-nyɛ: yɛltɔɣ' gaŋa, yɛltɔɣ' bɔbigu ni yɛltɔɣinabirili.
- Yɛltɔɣiŋmahi balibu dibaayi n-nyɛ yɛltɔɣiŋmasumaŋa mini yɛltɔɣiŋmatuɣirili.

YƐLTƆƴILI MINI DI BIƐLIMA

Yɛltɔɣili

Yɛltɔɣili nyɛla n-zaŋ bachinima n-laɣim taba, di tooi malila bachikpani mini niŋsimdeera, ka di yɛri tɛh' shɛli din wuhiri lahabali, bɔhisi, zaligu bee tahigu. Yɛltɔɣili namdimi n-doli zuliya yɛltɔya zalisi.

Yɛltɔɣili nahiŋgban' gahinda

Yɛltɔɣili malila nahiŋgbana, ŋannima n-do gbunni ŋɔ

1. **Tɛha din pali**

   Yɛltɔɣili gbunni tu ni di tɛha pali, kamani: M ba Adu paɣa chaŋ daa. Ti mi yɛltɔɣili maa ni yɛri so yɛla mini luɣ' shɛli o ni chaŋ.

2. **Giraama biɛhigu**

   Yɛltɔɣili kuli dolila giraama shɛli biɛhigu, kamani Bachkpani Niŋsim Niŋsimdeera (BNN), Niŋsim Bachikpani Niŋsimdeera (NBN), ŋan pahi. Dimbɔŋɔ kuli dolila zuliya yɛltɔɣa zalisi yɛltɔɣa nambu puuni.

   Shɛhira, Dagbani malila BNN, kamani di ni wuhiri gbunni ŋɔ

   a. Adam chaŋ shikuru.

   b. Nakɔha maa kɔrigirila bua.

   c. Bɛ chɛrila shinkaafa puu ni.

   d. Dangbenima n-ti o paɣa.

3. **Bibahira**

   Yɛltɔɣili malila bibahira kamani zanibu bia (.), vuhum bia (,), bɔhigu bia (?) bee yekpeeni/tahigu bia (!), sɛmikɔlɔn (;), ŋan pahi.

   Shɛhira: Karimba maa dala buku, peensili, ni dukpuninyahirigu.

Yɛltɔɣili biɛlima

Yɛltɔɣili biɛlima n-nyɛ bachikpani, bachiniŋdili, niŋsimdeera, biɛliŋkahigira ni kompilimɛnti kamani di ni kahigi gbunni ŋɔ:

1. **Bachikpani**

   Bachinamdili bee bachizaanili shɛli din tumdi tuun' shɛli bachiniŋdili ni buɣisira. Di nyɛla binshɛli, ninvuɣ' so yɛltɔɣili maa ni yɛri shɛli bee so yɛla.

   Shɛhira: **Karimba maa** tila zahimbu. **Kuɣu maa** kabiya.

   Dagbani shɛhira:

   a. **Ayi** kuli yiŋa.

   b. **O ŋubila** shinkaafa asiba ŋɔ.

   c. **Bihi maa** yilila yila.

   d. **N** ni di saɣituliga.

   e. **Dahamani** ni chaŋ silimiin' tiŋa.

   Bachi shɛŋa ŋan di shim be zuɣusaa shɛhira maa puuni maa zaa nyɛla yɛltɔɣa maa bachikpana.

2. **Bachiniŋdili**

   Bachi shɛli din wuhiri tuun' shɛli bachikpani maa ni tumda, bee bachikpani maa biɛhigu, n-nyɛ bachiniŋdili.

   Shɛhira, shikurubuhi maa **ŋmɛrila** bolli; Bua maa **kpiya**.

3. **Niŋsimdeera**

Bachinamdili bee bachizaanili shɛli din deeri tuun' shɛli bachiniŋdili maa ni tumda ka ti booni niŋsimdeera. Niŋsimdeera nyɛla ninvu' so bee binshɛli di ni tum lala tuun' shɛli bachikpani maa niŋsim. Niŋsimdeera malila balibu buyi, ŋannima n-nyɛ niŋsimdeeri shɛli din kuli deeri tuun' shɛli bachikpani maa ni tumdi yɛltɔɣili maa puuni mini niŋsimderri shɛli din gba wuhiri bachikpani maa ni tum tuma maa amaa ka di dii pa la dina ka bachikpani maa tum tuma maa.

a. Niŋsimdeeri shɛli din kuli deeri bachikpani niŋsim maa n-nyɛ din kuli deeri bachikpani maa ni tum tuun' shɛli ŋsim ni tumdi tuun' shɛli. Shɛhira: "Bɛ nya **baaji maa**."

Bachi maa 'baaji' n-nyɛ yɛltɔɣili maa niŋsimdeera.

b. Niŋsimdeeri shɛli din gba pahi n-wuhiri bachikpani ni tum tuun' shɛli gba deeri tuun' shɛli bachiniŋdili maa ni tumda. Shɛhira: *"Bɛ zaŋla pini n-ti **ti**." "N dala baaji n-ti **ba**."*

Bachi shɛŋa di shim 'ti' mini 'ba' nyɛla niŋsimdeeri shɛŋa ŋan gba deeri tuun' shɛli bachiniŋdili maa ni tumda.

4. Biɛliŋkahigira

Dimbɔŋɔ nyɛla bachi shɛŋa ŋan tiri bachikpani, bachiniŋdili bee niŋsimdeera lahabali m-pahira. Ŋa buɣisiri, kalinli bee bachi shɛŋa dabam gbunni yɛltɔɣili maa puuni.

Shɛhira: jidabisa maa *Yil' **karili** maa wurimiya*. Bachi maa 'karili'nyɛla biɛliŋkahigirili.

5. Kompilimɛnti

Bachi bee yɛltɔɣiŋmasɔɣu shɛli din tiri lahabal' shɛli din kpa talahi n-ti yɛltɔɣili gbunni palibu. Dimbɔŋɔ ni tooi nyɛ bachinamdili, bachibuɣisirili bee yɛltɔɣiŋmasɔ' shɛli din tiri lahabali n-jɛndi bachikpani bee niŋsimdeera maa. Bahi maa kanimi na bachiniŋdili shɛli din gbundi maa nyaaŋa.

Shɛhira: "Bɛ leegi o la **naa**.", "O ŋmanila o suhu **maha**."

Shɛhira ŋɔ puuni, di bɔri kompilimɛntinima 'naa' mini 'maha' ni yɛltɔɣili maa maa gbunni pali.

Zaŋmi linki m-bɔ lahabali din kahigiri kompilimɛntinima

https://byjus.com/english/complement/

Yɛltɔɣiŋmasɔri

A ni teei ni a bɔhim yɛltɔɣiŋmasɔri yi karinduu yuma ayi puuni. Zaŋmiya yi ni teei binshɛli zaŋ kpa binshɛli din nyɛ yɛltɔɣiŋmasɔri ni yɛltɔɣiŋmasɔri balibu n-wuhi yi bɔŋ.

Zaŋmiya yi tɛha m-maɣisi lahabal' shɛli din do gbunni ŋɔ.

Yɛltɔyiŋmasɔyu nyɛla -zaŋ bachinima n-layim taba ka ŋa leei bin' yini yɛltɔyili puuni ka leei ka bachikpani mini bachiniŋdili. Ŋa ku tooi mali tɛha ka ŋa pali. Yɛltɔyiŋmasɔyu pahila yɛltɔyili ni.

Sinii ŋɔ tiri lahabali m-pahira: https://youtu.be/P5_OB5oKwxM

A yi ku tooi kpe YuuTupu ni, zaŋmi linki n-tum tuma: https://www.dailymotion.com/video/x93kxlg

Yɛltɔyiŋmasɔri balibu

Yi ni tooi lahi teei ni di daa kahigi yɛltɔyiŋmasɔri balibu gba yuuni din gari la. Yulimi sinii shɛli din be linki maa ni ka di labi teegi a:

https://www.youtube.com/watch?v=3HPDFtZQ9ao

Zaŋmiya yi ni bɔhim binshɛli zaŋ kpa yɛltɔyiŋmasɔri balibu ŋɔ: bachinamdili yɛltɔyiŋmasɔri, bachiniŋdili yɛltɔyiŋmasɔri, bachibuɣisirili yɛltɔyiŋmasɔri, zaashee bachinima yɛltɔyiŋmasɔri, ni bachiniŋdipahirili yɛltɔyiŋmasɔri, ka sinii maa ni kahigi ŋa shɛm n-wuhi yi bɔŋ.

Yɛltɔyiŋmahi

Bachinima zaŋ layim taba ka ŋa mali bachikpani mini bachiniŋdili, di tooi wuhiri tɛh' shɛli din pali.

Yɛltɔyiŋmahi balibu

Bɔŋ ni, kahigimmiya yɛltɔyiŋmahi balibu shɛŋa yi ni bɔhim yaɣili anahi karinduu yuma ayi puuni.

Pumpɔŋɔ zahimmi di ni nya binshɛli gbunni ŋɔ.

1. **Yɛltɔyiŋmasumaŋa**

   Yɛltɔyiŋmaa din mali bachikpani mini bachiniŋdili, n-tɔyisiri tɛh' shɛli din pali. Di ni zani di gama zuɣu n-nyɛ yɛltɔyili. Yɛltɔyiŋmaa balibu ŋɔ mali gbunni ka bi bɔri kahigibu bee bachinima bee yɛltɔyiŋmasɔyu ni di gbunni pali. Shɛhira:

   a. *"N gomi n-chaŋ Amɛrika."*

   b. *"Bɛ duɣiri bindir' nyaɣisa biɛɣukam."*

2. **Yɛltɔyiŋmatuɣirili**

   Yɛltɔyiŋma' shɛli din ku tooi zani di ko n-tum tuma, di chɛri ka di tɛha bi pali. Di mali bachikpani mini bachiniŋdili amaa ka bi ʒiri tɛha din pali. Di bɔrila yɛltɔyiŋmasumaŋa ni yɛltɔyili pali di ni ku tooi zani di gama zuɣu n-leei yɛltɔyili. Shɛhira:

   a. *"N ni di kuni yiŋa"* (Di bɔri yɛltɔyiŋmasumaŋa ni di tɛha pali)

b. *"Dama wuntaŋa maa tuli pam."* (Di bɔri yɛltɔɣiŋmasumaŋa ni di tɛha pali)

Yɛltɔɣiŋmahi shɛhira yɛltɔɣa puuni

1. **Yɛltɔɣ' Gaŋa**

   Yɛltɔɣ' gaŋa malila yɛltɔɣiŋmasumaŋa gaŋa. Shɛhira:

   a. *"N bɔhimdi shikuru ni."*

   b. *"Bɛ yiini yiŋa"*

   c. *"Yil' palli maa luya."*

2. **Yɛltɔɣ' Bɔbigu**

   Yɛltɔɣa balibu ŋɔ puuni, bachituɣirili ka di zaŋdi n-laɣindi yɛltɔɣiŋmatuɣira ayi bee din gari. Shɛhira:

   a. *"M bɔrila duɣili, ka n tuzo bɔri kom duɣibu."*

   b. *"Aduna gbihiya, amaa Azuma tummi n-neei biɛɣu."*

   Shɛhira shɛli din do zuɣusaa maa puuni, yɛltɔɣili, di zaŋla bachigbundili *'ka'* n-laɣim *M bɔrila duɣili* mini *ka n tuzo bɔri kom duɣibu*.

3. **Yɛltɔɣinabirili**

   Yɛltɔɣinabirili zaŋla yɛltɔɣiŋmasumaŋa yini mini yɛltɔɣiŋmatuɣira ayi bee din gari ayi n-laɣim tum tuma. **Yɛltɔɣiŋmatuɣirili maa ku tooi zani di gama zuɣu ka mali gbunni**. Shɛhira:

   "Dama di daa mahimi, n daa ye suweeta."

   "N daa ye suweeta" n-nyɛ yɛltɔɣiŋmasumaŋa, ka *"dama di daa mahimi"* n-nyɛ yɛltɔɣiŋmatuɣirili.

4. **Yɛltɔɣ' Bɔbigu-Yɛltɔɣinabirili**

   Malila vuhum bia n-tuɣi yɛltɔɣiŋmasumansi ayi, bachituɣirili bee sɛmikolon ni yɛltɔɣiŋmatuɣirili bee yɛltɔɣiŋmatuɣira. Di malila yɛltɔɣiŋmasumaŋa bɔbigu mini yɛltɔɣiŋmatuɣirili bee yɛltɔɣiŋmatuɣira. Dinzuɣu di zaŋdila yɛltɔɣ' bɔbigu mini yɛltɔɣinabirili biɛlima n-laɣindi taba. Shɛhira: *"Di mini o daa biɛri maa, o daa naai tuma maa, dinzuɣu o daa kuli yiŋa."*

   "o daa naai tuma maa" mini *"o daa kuli yiŋa"* nyɛla yɛltɔɣiŋmasumansi, *"di mini o daa biɛri maa"* nyɛla yɛltɔɣiŋmatuɣirili ka *dinzuɣu* nyɛ bachituɣirili.

   Kpaŋmi a maŋa m-piri yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan do gbunni ŋɔ kamani shɛhira shɛli din do zuɣusaa ŋɔ:

   Ti daa chanila tiŋa di mini saa daa yuɣisiri maa zaa yoli, ka daa wum maasim maa.

Yɛltɔɣiŋmahi daanfaani

Yɛltɔyiŋmahi sɔŋdi:

1. **Di tiri tɛha shɛli din pali:** Ŋa chɛri ka yɛltɔyili mali gbunni zilinli mini tɛha shɛli din kahigi.
2. **N-namdi yɛltɔya din biɛhigu wali:** Ŋa chɛri ka sasabiriba mini ban diri alizama mali yee mini sasabiri nuu kɔŋkɔba.
3. **N-wuhiri ŋa ni kpini taba:** Ŋa wuhirila tɛha mini binyɛra ni niŋsim ni kpini taba shɛm.

Yɛltɔɣiŋmahi gbaabu ni tooi kpaŋsi yi sabbu mini yɛltɔya baŋsim ni alizama dibu viɛnyɛla.

Tuma 5.1 Yɛltɔɣili

1. Karimmi shɛhira maa viɛnyɛla ka teei ni di ni tooi niŋ ka a bi zaŋ biɛlima anahi maa zaa n-tum tuma.

   Shɛhira: Jaŋgbuni maa ŋubi jangbar' bila maa Bachikpani *(Jaŋgbuni maa)* + Bachiniŋdili *(ŋubi)* + Biɛlimkahigirili *(bilal)* + Niŋsimdeera (*jangbariga maa)*

2. Yi niriba ayiyi, pirimi yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan do gbunni ŋɔ n-doli ŋa biɛlima, n-wuhi bachikpani maa, niŋsimdeera, biɛlimkahigirili ni kompilimɛnti.

   a. Danaa kuli yiŋa.

   b. Goon' palli maa lumi.

   c. Yili maa viɛla.

   d. Bipuɣim' bila maa tila bidibiga maa aleewanima.

Tuma 5.2 Yɛltɔɣiŋmasɔɣu

Yi mini yi karimbihi taba layimmiya, m-baŋ bachi shɛŋa ŋan di shim maa ni nyɛ yɛltɔɣiŋmasɔɣu bal' shɛli. Piimiya bachinadili yɛltɔɣiŋmasɔri, bachiniŋdili yɛltɔɣiŋmasɔri, bachibuɣisirili yɛltɔɣiŋmasɔri, zaashee bachinima yɛltɔɣiŋmasɔri bee bachiniŋdipahirili yɛltɔɣiŋmasɔri puuni.

Yil' kurili maa na mali yaa.	
N ŋubirila shinkaafa	
Paɣa maa yuuni ma ni suhuyiɣisili yɛltɔɣa.	
Teebuli maa viɛli pam.	
Bihi maa yiinimi.	
Doo maa kpela feeraduu maa puuni.	

Tuma 5.3 Yɛltɔɣiŋmahi

1. Pumiya yi maŋa niriba anahinahi bɔŋ.
2. Yi ni tooi kahigi woliginsim shɛli din be yɛltɔɣiŋmaa mini yɛltɔɣiŋmasɔɣu sunsuuni? Zaŋmiya shɛhira n-kahigi yi labisibu ka zaŋ ŋa wuhi karinduu maa.
3. Pirimiya yi niriba anahinahi bɔŋbɔŋ maa niriba ayiyi. A mini a kpee, bɔhimiya yi maŋsi bɔhisi m-baŋ yɛltɔɣiŋmahi shɛŋa ŋan do gbunni maa nyɛla yɛltɔɣiŋmasumaŋa bee yɛltɔɣiŋmatuɣirili, 'Di tɛha shɛli di ni ʒiri maa paliya?'
   - **a.** Saa ni daa kuli mira
   - **b.** Di mini n suhu daa yiɣisiya maa yoli
   - **c.** N yɛn leela bundana
   - **d.** Ti bɔhimya viɛnyɛla
   - **e.** Bipuɣinsi maa bɔri bɛ ma
   - **f.** N yi gbaai kpamli

YƐLTƆƔA BALIBU (BIƐHIGU)

Ti pun di alizama n-jɛndi yɛltɔɣa balibu ti yɛltɔɣiŋmahi tuma ni. N-nyɛ yomyom labilihi:

Yɛltɔɣ' gaŋa

Di nyɛla yɛltɔɣ' yini din mali bachiniŋdili di puuni, ka mali yɛltɔɣiŋmasumaŋa. Shɛhira: Bihi maa dirimi.

Yɛltɔɣ' bɔbigu

Di malila bachigbunndili n-laɣim yɛltɔɣiŋmasumansi ayi. Shɛhira: Dabba maa chaŋ puu maa ni, **amaa** paɣiba maa chaŋla daa.

Bachi maa 'amaa' nyɛla bachigbundili shɛli din be yɛltɔɣiŋmasumansi ayi sunsuuni ka di nam yɛltɔɣ' yini.

Yɛltɔɣinabirili

Di nyɛla yɛltɔɣ' shɛli din zaŋdi bachituɣirili bee dɔɣim bachizaana n-laɣindi yɛltɔɣiŋmasumaŋa mini yɛltɔɣiŋmatuɣirili bee yɛltɔɣiŋmatuɣirisi. Shɛhira: Di mini saa daa miri maa zaa yoli. Bɛ daa chaŋ daa dibu.

'Di mini saa daa miri maa zaa yoli' n-nyɛ yɛltɔɣiŋmatuɣirili, ka 'Bɛ daa chaŋ daa dibu' nyɛ yɛltɔɣiŋmasumaŋa.

Tuma 5.4 Yɛltɔya Balibu (Biɛhigu)

1. Yi niriba ayiyi, vihimiya yɛltɔƴ' shɛŋa ŋan do gbunni ŋɔ ka baŋ ŋa balibu mini ŋa biɛhigu. Boomiya yɛltɔyiŋmasumaŋa shɛli yi ni nya gbunni. Zaŋmia yi tɛha n-wuhi karinduu maa.

   Shɛhira: Daabihi maa cahnila soli. (Yɛltɔƴ' gaŋa – Bachikpani *(daabihi maa)* + Biɛlimkahigirili *(daa)* + Bachiniŋdili *(chanila)* + Kompilimɛnti *(soli)*

   a. Shikurubihi maa chanila tinsi bee binyɛra baŋbu, amaa karimbanima maa ban chanila baŋsim pala bɔhimbu tuma ni.

   b. N kpuƴila katawiya dama wuntaŋa maa tuli pam.

   c. Bɛ dirila wuntan' bindirigu.

   d. Adaadoo chaŋ shikuru.

2. Yi zaŋ yi tɛha n-wuhi karinduu maa naai, tuƴimiya laƴindi tum yɛligi yɛltɔƴ' shɛŋa ŋan do gbunni ŋɔ n-yihi ŋa yɛltɔƴ' gansi puuni n-kpɛhi yɛltɔƴinabirili ni. Yulimi shɛhira shɛli din do gbunni maa ka kpaŋ a maŋa n-wuhi a ni yɛligi yɛltɔƴili maa shɛm n-yihi li yɛltɔƴ' gaŋa puuni n-kpɛhi yɛltɔƴ' bɔbigu ni.

   Shɛhira: M bɔri aleewa (yɛltɔƴ' gaŋa) --> M bɔri aleewa, amaa ŋuna bɔrila nimdi (yɛltɔƴ' bɔbigu) --> M bɔri aleewa dama di nyaƴisimi, amaa ŋuna bɔrila nimdi (yɛltɔƴinabirili)

   a. Gana nyɛla din viɛla.

   b. Bihi maa kuli yiŋa.

   c. N yuli ni du

Tuma 5.5 Yɛltɔƴili Nambu

Yi maŋmansi nammiya yɛltɔya n-doli di ni wuhi bal' shɛli ŋɔ:

1. Yɛltɔƴ' gaŋa n-jɛndi Gana bindirigu.
2. Yɛltɔƴ' bɔbigu n-jɛndi Gana churi ayi.
3. Yɛltɔƴinabirili n-jɛndi baŋsim bɔhimbu anfaaninima Gana puuni.

YƐLTƆƳA BALIBU (TUMA)

Nyaaŋa, yi bɔhim yɛltɔƴili n-doli di biɛhigu. Yɛltɔya ni tooi pu n-doli ŋa tum. Pumpɔŋɔ ti ni zahim yɛltɔya balibu n-doli ŋa tumanima: lahabali, bɔhisi, zaligu bee tahigu

Yɛltɔya balibu pu n-doli tuma n-nyɛ ŋan do gbunni ŋɔ:

1. **Yɛltɔƴ' shɛli din tiri lahabali:** Yɛltɔƴ' shɛli din wuhiri yɛlmaŋli bee tɛh' shɛli. Yɛltɔya balibu ŋɔ naarimi ni zanibu bia. Shɛhira: 'Shikurubihi maa sabila zahimbu.'

2. **Yɛltɔɣ' shɛli din wuhiri bɔhigu:** Yɛltɔɣa bal' shɛli din bɔhiri bɔhigu. Yɛltɔɣa balibu ŋɔ tooi kuli naarimi ni bɔhigu bia. Shɛhira shɛŋa n-nyɛ: 'Ya ka peensili maa be?' 'Bɔ saha m-bala?' 'A gbihiya?'
3. **Yɛltɔɣ' shɛli din wuhiri zaligu:** Yɛltɔɣa bal' shɛli din zaani zaligu bee din diri tuma. Shɛhira n-nyɛ 'Timi ma pen,' 'Miri ka a nyu tii maa.'
4. **Yekpeeni yɛltɔɣa:** Yɛltɔɣa bal' shɛli din mali suhu ni biɛhigu n-wuhiri bee din kpaŋsira. Shɛhira n-nyɛ 'Bɔ dabisili viɛlli m-bala!' 'Wula viɛnyɛliŋga!'

Tuma 5.6 Yɛltɔɣa Tuma

1. Niriba ayiyi, zaŋmi a maŋmaŋa yɛltɔɣa n-wuhi yɛltɔɣa balibu anahi biɛhigu.
2. Baŋmi yɛltɔɣa balibu (lahabali, bɔhigu bee or zaligu) ŋan do gbunni ŋɔ:
   a. Tiŋa dini n-nyɛ Gana tin' shɛli din galisi?
   b. Yomi takorɔ maa, pahimi suɣulo.
   c. Gana nyɛla din be Africa Wulinluhili.
2. Karimmi lahabal' ŋmahi ŋan do gbunni maa. Zahimmi yɛltɔɣa bal' shɛli sasabira maa ni zaŋ tum tuma ka ti daliri.

Shɛhira: Sobolobo ŋɔ malisi yaɣi! Sasabira maa zaŋ yekpeeni yɛltɔɣa dama bɛ bɔri ni bɛ wuhi bɛ suhupiɛɛli.

- Yɛltɔɣa balibu taɣiri n-doli lahabal' shɛli sasabira maa ni bɔri ni o zaŋ n-ti. Saha shɛli yɛltɔɣa nyɛla zaɣ' ŋmaa, saha shɛli di nyɛla zaɣ' waɣila, amaa ŋa tɛha palimi saha shɛli.
- Di tam zanibu bia yɛla!
- A wumya? Zuliya yɛltɔɣa bŋsim mali buku palli zaɣ' viɛlli! N yɛn chaŋla feeraduu maa ni nti ad li zaawuni ŋɔ, a ni bɔri ni a chaŋ?
- N suhu paligiya pam! N ni bɔri deen' shɛli ka bɛ yɛn diɛma chuɣu maa ni! N ku tooi guhi!

3. Niriba ayiyi, zaŋmiya tuma anahi shɛŋa ŋan do gbunni ŋɔ n-nam yɛltɔɣa ata nti ŋa yini kam ka zaŋ ŋa n-wuhi karinduu maa.
   a. Zaligu
   b. Lahabali
   c. Bɔhigu
   d. Yekpeeni

KARIMBU DIN YƐLIGI

- Doli linki din do gbunni ŋɔ nti nya baŋsim zaŋ kpa yɛltɔya niŋsimdeera polo.
  https://www.papertrue.com/blog/object/
- Karimmi gbaŋ shɛli din be linki maa puuni n-nya yɛltɔyiŋmasɔyu baŋsim m-pahi.
  https://chompchomp.com/terms/phrase.pdf
  https://www.needgrammar.com/res/pdf/phrases-with-examples-pdf.pdf

LABILIHI BƆHISI

1. Zahimmi yɛltɔɣ' shɛŋa ŋan do gbunni maa mini ka labisi bɔhisi ŋan doli maa:
   - Baŋmi yɛltɔya maa balibu.
   - Kpahimmi bachituɣira bee bachigbunda.
   - Boomi yɛltɔɣiŋmasumansi gbuna ni yim ka che ka yɛltɔɣiŋmatuɣira di shim.

   a. Shikurubihi pam dolila pɔhim zuɣu.

   b. Ti yulila sinii ti ni paai yiŋa naai.

   c. Aliru kulila yiŋa, ka Asuma chaŋ feeraduu ni.

   d. Ti paɣi nɛma maa, di mini saa miri maa zaa yoli.

2. Baŋmi yɛltɔɣiŋmahi maa balibu (sumaŋa bee tuɣirili) di ni zaŋ tum tuma yɛltɔɣili kam puuni.

   a. N chaŋla daa dibu dama n di bɔrila ʒiɛri nɛma.

   b. Wuntaŋa maa paligiya sagbana ni.

   c. Di mini saa miri maa zaa yoli, ti di diɛmya.

   d. Buku shɛli n ni karindi maa nyaɣisi pam.

   e. N yi bɔhim laasabu malibu n-naai, n ni yuli sinii.

3. Taɣimi di ni ti yɛltɔɣ' shɛŋa maa n-lɛbigi yɛltɔya bal' shɛli di ni ti adaka maa puuni.

   a. Gana nyɛla tiŋgban' viɛlli. (bɔhigu)

   b. Gana zuɣulana yuli nyɛla wula? (lahabali)

   c. M bɔrila sɔŋsim shɛli. (zaligu)

YAXILI

6

KARIMBU MINI LƐBIGIBU

ZULIYA YƐLTƆƴA MINI ƊA TUMA

Sabbu Biɛhigu, Yɛltɔya (Yɛligu) Lɛbigibu Mini Yɛltɔya Lɛbigibu

Piligu

Yaɣili ŋɔ memi n-tam Yuuni 1 mini Yuma 2 karimbu mini yɛltɔya lɛbigibu Dagbani ni. Ti yaa yɛn jɛndila karimbu mini yɛltɔya lɛbigibu. Piligu, yaɣili ŋɔ yɛn jɛndila karimbu balibu (parivihi mini parikarim), ni karimbu daanfaani ni nyɛ shɛli. Di nyaaŋa, ka di lahi lihi yɛltɔya lɛbigibu, kpe ŋɔ, ti ni yuli yɛltɔya lɛbigibu nia, di balibu (bachi ni bachi, gbunni, ni lɛbigiri yaɣu), n-ti pahi anfaani mini zalisi din be Dagbani lɛbigibu puuni. Yaɣili ŋɔ yi ti naai, yi nyɛla ban ni tooi kɔlivaai lahibaya ka di nyɛla yi zaŋla yi parivihi mini parikarim baŋsim n-tum tuma, ka ni tooi lahi zaŋ yi haŋkali ka di sɔŋ ya ka yi lɛbigi yɛltɔya silimiinsili ni n-kpɛhi Dagbani ni.

- Tɛha gahinda Karimbu ni tooi nyɛ diɛma, bɔhimbu bee tuma.
- Parivihi nyɛla nira karim sabbu yomyom n-yihi lahibali kamani bachigahinda, yɛltɔyiŋmasɔri, dabisa, yuya ni labisibu zaŋ n-ti bɔh' gahinda.
- Parikarim: Di nyɛla nira karim sabbu viɛnyɛla n-yihi lahibali maa yɛlikpani bee di jɛnda ni nyɛ shɛli.
- **Lɛbigibu** nyɛla so' shɛli din doli n-yihiri yɛltɔya gbunni zuliya ni n-kpɛhiri zuliya shɛli ni.

Parikarim Mini Parivihi Yi pun bɔhim karimbu ni nyɛ shɛli, ka yuli karimbu balibu yuma din gari maa ni. Yaɣili ŋɔ puuni, ti yɛn yulila karimbu balibu diba ayi, dina n-nyɛ parivihi mini parikarim.A yi bɔri ni a nya di lahibali pam, nyin labi n-ti yuli yaɣili 2 yuuni 1 puuni.

Karimbu Balibu

Parikarim

Saha shɛŋa beni ka ti karinda ka di pala ti bɔrimi ni ti karim n-nya lahibali janda ni kuli nyɛ shɛli, amaa ka di nyɛla ti kuli bɔri ni ti kari n-gili li. Lala ŋɔ maa ka ti booni parikarim. Dinzuyu, parikarim nyɛla, nira kuli kari n-gili sabbu ni a nya di haŋkali ni jɛndi shɛli, yɛltɔyikpani, ni di biɛhiga. Parikarim sɔŋdila ŋun karinda ka o baŋ lahibali yɛltɔyikpani, di sasabira daliri ka lahi sɔŋdi n-tiri nira saha.

Tuma 6.1 Parikarim tuma

1. Zaŋmi sodoligu din do gbunni ŋɔ ka di sɔŋ a ka parikarim lahibali din do gbunni ŋɔ yom:
   a. Karimmi tuuli mini bahigu satara maa zaa n-naai.
   b. Karimmi bachi shɛŋa ŋan yoori ka yɔri satara din be sunsuuni maa.
   c. Zaŋmi yɛltɔɣi zuɣuri mini bachi shɛŋa ŋan gahim bee ŋan gbuna ni booi bee n-dalim ka di sɔŋ a.
2. Yihimi di yɛli kpana.
3. Zaŋmi a maŋmaŋ bachinima n-kolivaai lahibali maa.
4. Maalimi n-shili n-wum shɛba nolini ka ti a zilinkom zaŋ n-jɛndi bɛ ni kpaŋ bɛ maŋa yaɣ' shɛŋa ni di ni tu ni bɛ mali yaɣ' shɛŋa n-niŋ.

Ashibitinima Neembɔra Bo N-Zali: Di Nyɛla Nyɛvuli Mini Kum

Neen' shɛŋa din nyɛ ashibiti neembɔr' kpɛma nyɛla din kpa talahi so' bɔbigu zuɣu-di sɔŋdimi n-che ka di vihiri n-nyari dɔriti yomyom. Nɛma kamani MRImaʒina, CTsikaananima, mini maʒina din ŋmahiriI puya fotonima ni maʒina ŋan pahi ka di sɔŋ n-vihi nya dɔriti yomyom. Yaha, ashibiti neembɔri kpɛma sɔŋdi n-kpaŋsiri barinima daalaafee bo n-ti dama di sɔŋdi vihiri m-baŋdi dɔriti ka che m-bɔri tibiri suŋ n-tiri barinima, ka baligiri kum. Nɛma kamani vuhim maʒina, difibirilatanima, ni daalisiisi nɛma nyɛla din sɔŋdi n-faari nyɛvuya m-bahira. Nimmɔhi daalaafee nɛma kamani ECGmaʒina nyɛla din sɔŋdi taɣiri ka dɔriti bɛ kpɛri yɔɣu. Yaha, nimmɔhi nɛma maa nyɛla din sɔŋdi baligiri chiriŋ niŋbu, ka kompiita maʒina mi sɔŋdi tuma kaliŋ tumbu, din ni che ka zaniyuui kani ka che ka barinima mali nintiɣili zaŋ chaŋ tuma maa polo.

Suhusaɣingu n-nyɛ li ka dama alaafee bo n-ti daadama Ghana ŋɔ nyɛla din mali dabiɛm, dama ashibitinima pam beni ka ka nimmɔhi neembɔra ŋɔ din ni che ka bɛ tooi yuli daadama daalaafee zuɣu. Dimbɔŋɔ kuli pala di taɣirila alaafee tumtumdiba ka che bɛ tuma din nyɛ bɛ bo alaafee n-ti daadama la ko, amaa di chɛmi ka barinima nyɛvuya ŋmɛri salim.' Di pala din simdi saha shɛli ti ni be ŋɔ, wuhibu ashibiti kara nyɛla ŋan ka neen' shɛŋa di ni tu ni bɛ zaŋ n-faai nyɛvuya m-bahi.

Ti ŋmɛrila kuŋa n-tiri gɔmnanti ni o ŋmaami liɣiri din timsa n-ti alaafee bɔmma ka kpaŋsi nɛma dabu mini di malibu. Di ka buchi ni ti yoogi ashibitinima di yi niŋ neen' shɛŋa din simdi ni di beni n-faai nyɛvuya bahi yi ka di ni.Gɔmnanti tu ni o bo nimmɔhi neembɔra n-zali luɣ' shɛŋa ŋan gahim tinkpansi. Ti lahi tɛhi ka dama, di tu ni ti bo tingbani ŋɔ ashibiti neembɔra sodoligu – din ni sɔŋ ka

ti bo so' gahinda din ni sɔŋ ka ti bo, n-da ka tooi gbubi nimmɔhi neembɔra ti daashibitinima ni tiŋgbani ŋɔ ni zaa tu ka di nyɛla ti ni nimmɔhi. Maʒina gbubbu viɛnyɛla nyɛla din nyɛ yɛlimuʏisirili Ghana ŋɔ, ka gbaŋ ŋɔ kpaŋsiri ti Minisita ŋun su Alaafee Tuma Yilinima ni o bo nɛma gbubbu viɛnyɛla n-niŋ ti tuma duri maa ni din ni che ka bɛ maani maʒina maa viɛnyɛla.Alaafee tumtumdiba gba tu ka bɛ le ba baŋsim zaŋ maʒina tumbu mini di maalibu polo.Bɛ yi be dimbɔŋɔ puuni, bɛ ni tooi lahi yuli m-bo soya din ni sɔŋ n-yuuni maʒina ŋɔ kalinli zuʏu, di tumbu ka lahi vihiri ni di nya maʒin' shɛŋa din tu ni di bo m-pahi din pun beni maa zuʏu

Ti dihitabili di ni sɔŋ tiŋgbani ŋɔ di yi niŋ ka ti kpaŋsi tabibi baŋsim kamani telimedisini, mobaali ashibiti ni pɔhim zuʏu alaafee bo n-ti soya ka di kpaŋsi ti daalaafee bɔmma. Di tu ni ti kpaŋsi ti dundɔna ni ban maani alaafee neembɔra maʒina din ni che ka ti baligi di daa ka che ka di niŋ bayana. Di nyɛla talahi ni ti bo neen' shɛŋa din kpa talahi n-ti ti daashibitinima din ni che ka gɔmnanti nia din nyɛ o che ka alaafee bɔmma paai Ghana bilichini kam la niŋ nyɛvuli. Di tu ni ti zaŋ dimbɔŋɔ n-niŋ yɛli kpeeni din ni che ka ti gu ka taʏi nyɛvuya, ka yɛligi alaafee bɔmma soya ka labisi nintiʏili din yi pun be ti daalaafee bɔmma tumanima ni la na.

Di ni yi luʏ' shɛli na: Ti kpuʏilimi: https://graphiconline.com/daily-graphic-editorials/ghana-news-equipping-health-facilities-a-matter-of-life-and-death.html.

Parivihi

Saha shɛŋa, di tooi niŋdi ka ti bɔri lahibali shɛli karimbu puuni amaa ka di pala binshɛʏu kam din be karimbu maa puuni. Lala karimbu ŋɔ ka ti booni parivihi. Di nyɛla nira kuli karim n-gili sabbu yom ni a nya di haŋkali ni jɛndi shɛli, yɛltɔʏikpani, ni di biɛhiga. Di sɔŋdi ŋun karinda maa ka o labisiri bɔhisi ka niŋdi vihigu viɛnyɛla.

Tuma 6.2 Parivihi tuma

1. Zaŋmi sodoligu din do gbunni ŋɔ ka di sɔŋ a ka parivihi lahibali din do gbunni ŋɔ viɛnyɛla ka labisi bɔhisi din doli li maa.
2. Di karim di bachinima zaa. Kuli yuli bo a ni bɔri lahibali shɛli maa shee. Shɛhira, a yi bɔrila dabisili shee, dindina, a mi ni a bɔrila dabisili namba, goli namba ni yuuni namba.
3. Kamani parikarim ni la, zaŋmi yɛltɔʏi zuʏuri mini bachi shɛŋa ŋan gahim bee ŋan gbuna ni booi bee n-dalim ka di sɔŋ a.Bachigahinda din yi bɔhisi maa ni na gba nyɛla din nyɛ sɔŋsim kara
   a. Muʏisigu dinnima n-lee be bibihi (ban bi paai yuum pishi ayika) tuma tumbu tuhi ku ni?
   b. So' dininima ka bɛ yihi ni di sɔŋ tuhi kari lala yɛlli ŋɔ maa?

c. Bɔ ka CHRAJ leei zaya n-ti?

d. Bihi ala n-tumdi tuma ka na ʒi n-chaŋ shikuru

e. Zal' dinnima ka Ghananima leei kpaŋ bɛ maŋa ni bɛ zali ka di tuhiri ka kariti bibihi zaŋ n-tum tuma?

Bibibihi Tuma Tumbu Tuhi Kari Nyɛla Ti Zaa Tuma

Ghana sa pahi dunianima zuɣu ka bɛ puhi Dunia Bibibihi Tuma Tumbu Tuhi Kari Chuɣu sɔhila June 12, 2025, ka di taachi nyɛ: "Toontibo ne, amaa tuma pam na beni: ti niŋmi kpaŋmaŋa yom!" Ti yi puhiri chuɣu ŋɔ, di tu ni ti labiri lihiri taɣiri shɛli din na niŋ, ni yɛli shɛŋa din na do tooni.Bibibihi tuma tumbu nyɛla din na nyɛ yɛlimuɣisiri karili Ghana ŋɔ, dama bihi pam nyɛla din zaŋdi yaa n-che ka shɛba tumdi tuma luɣ' shɛŋa din ka alaafee zaŋ n-ti ba, ka che ka di mɔŋdi ba ka chɛri bɛ yiko din wuhiri ni bɛ cham shikuru mini bilim ni boliyoli. Unnima wuhiya, ni 2000 hali na ni zuŋɔ, dunia zaa nyɛla ban kuli kpaŋdi bɛ maŋa ni bɛ tuki ku bibihi tuma tumbu. Amaa yume din garila, zaba mini COVID-19 doro la nyɛla din che ka dundɔna pam niŋla barimaansi-ka che ka bihi gari miliyɔna kpe tuma tumbu ni talahi. Di nyaaŋa, ti ni ʒia zuŋɔ ŋɔ, bihi kamanimilitɔŋ 160 dunia ŋɔ bɔba n-na bi saɣi tuma tumbu ka tumdi li. Ka di kalinli yiɣisi bi' yino bihi pia kam puuni. CHRAJnima yɛltɔɣa puuni, chuɣu ŋɔ puhibu ni, bihi gari 1.1 miliyɔŋ Ghana ka bɛ yuma nyɛ yuma anu zaŋ n-chaŋ yuum 17 nyɛla ban be tuma puuni

Yaha, kɔbiga puuni, vaabu 28 bihi ban be pubu ŋɔ puuni nyɛla ban be bibihi tuma puuni, ka kɔbiga puuni vaabu 20.7 mi tumdi luɣ' shɛŋa ŋan nyɛ barina sheei. din dii kpe yɔɣu, yɛligu maa wuhiya ka dama, "bihi ban tumdi kalinli yiɣisi 500,000 zaa nyɛla ban bi chani shikuru, ka bihi ban kalinli yiɣisi 68,500 zaa ban na ʒi n-chaŋ shikuru dahinyini gba, hali ka ban gari 389,000 mi zaa nyɛla ban yi shikuru. " Dimbɔŋɔ nyɛla muɣisigu zaɣ' titali, dama bibihi tuma tumbu nyɛla din mali yɛlimuɣisiri kara zaŋ n-ti ti tiŋgbani ŋɔ lɛbiginsim, dama di nyɛla din che ka fara kuli yɛligira ka filindi ti toontibo din be nyɛvuya ni. Daily Graphic nyɛla din pahi di zilinkom CHRAJ dini maa zuɣu, ka yɛli ni "di tu ni ti di valiŋ ka layim n-tuhi kari bibihi tuma Ghana ŋɔ." CHRAJnima saɣi n-ti kadama Ghananima nyɛla ban kpaŋdi bɛ maŋa zaŋ n-chaŋ yɛlli ŋɔ zalisi polo, kamani bɛ saɣi n-deei ILO zalisi mini bɛ yihi Ghana Accelerated Action Plan Against Child Labour (2023–2027) la polo maa zaa yoli, yɛla pam na beni ka na bi chani dede. Dama tuma na beni pam zaŋ chaŋ zalisi maa tumbu polo, di zuɣu yulibu, ni ninvuɣ' shɛba ban birigi zaligu maa tibili darigibu. Bibihi tuma tuhiku tumtumdiba nyɛla ban na mali yɛlimuɣisira kamani "liɣiri kalinsi, mini tuma neembɔra kalinsi" ka di zuɣu che ka bɛ bi tooi tumdi bɛ tuma di ni simdi shɛm. Dinzuɣu di simdi ni

gɔmnanti mini asanzanima yina bo sɔŋsim n-ti ka di kpaŋsi bibihi tuma tuhiku tumtumdi ka bɛ tumdi bɛ tuma.

Di tu ni di lahi kpaŋsi layim tum, ka kpaŋsi ka gɔmnanti tuma duri zaŋ di kpalanzuya n-gbuni ʒe n-gamayilinima mini tingbana toondaannima ka di tuhi n-kari bibihi tuma tumbu. Yɛlimuyisiri titali din labisiri bibihi tuma tumbu tuhikari Ghana ŋɔ nyɛla fara, dama dundɔn' shɛŋa nyɛla ban bindirigu yirina bibihi tuma tumbu ni na domini fara be bɛ yinsi zuɣu, ka naanyi che ban zaŋdi taada n-tumdi tuma, dama shɛba tɛhirimi ni bibihi tuma nyɛla din che ka bihi kpɛri bɛ taba ni ka lahi che ka bihi maa bɔhindi baŋsim pala."

Gbaŋ ŋɔ nyɛla din booni Ghana zaa ni di yina m-moli molo zaŋ kpa bibihi tuma ni bɛ viɛli shɛm polo ti tinsi ni, ka di le bihilaamba, karimbanima, mini bihi baŋsim zaŋ kpa barinanima ŋan be bibihi tuma tumbu polo ka kpaŋsi bɛ ni yɛn doli so' shɛŋa n-taɣi. Di lahi tu ni di bo sɔnsim din yɛn yihiri liɣirina n-ti dundɔna ban dii ka yiko ti tinkpansi ni. Di lahi tu ni di yuuni ka baŋdi bihi ban be bibihi tuma tumbu ni, m-bɔri bɛ karimbaŋsim neembɔra mini nuuni tuumbaŋsim tuma n-tiri ba. CHRAJ boonila gɔmnanti mini asanzanima ni bɛ yina "n-yɛligi ka bo bibihi kalinli ban be bibihi tuma tumbu ni Ghana ŋɔ," ka lahi "niŋ vihisi din gahim," ka di sɔn baŋ muɣisigu maa ka bo tibbu n-ti li tiŋgbani ŋɔ ni.

Daily Graphic dihimi tabili ni bibihi tuma tumbu tuhiku nyɛla din yɛn yi sokam kpaŋmaŋa puuni na, ka ti yi layim m-bo soya ti tinkpansi kamani bihi gu ka taɣi kɔmitiinima ka di yuuni ka guri ka taɣiri bihi ka chɛri barina, ti ni tooi bo biɛr' suŋ n-ti bihi sɔhabiɛɣu ni tingbani ŋɔ ni, ka che ka bɛ tooi chaŋ shikuru ka taɣi ba ka che bilim ni muɣisigu. Ti kpaŋsimi ti tuma zaŋ chaŋ bibihi tuma tumbu tuhiku polo ka gu ka taɣi bia kam yiko Ghana ŋɔ.'

Di ni yi shɛlina: Ti yihi li mi https://graphiconline.com/daily-graphic-editorials/ghana-news-combating-child-labour-is-collective-responsibility.html.

Parikarim mini Parivihi Daanfaani

Ti yi yuli ti ni zam yɛl' shɛŋa zuɣusaa ŋɔ maa, ti ni tooi yɛli ni parikarim mini parivihi nyɛla so' shɛŋa din sɔŋdi karimgbaai karimbu viɛnyɛla. Dinzuɣu, yi yi baŋ parikarim mini parivihi viɛnyɛla, yi nyɛla ban yɛn tooi karim ka gbaai ka kpaŋsi yi karimbu viɛnyɛla.

LƐBIGIBU

Lɛbigibu Baŋsim

lɛbigibu nyɛla so' shɛli di ni doli n-taɣiri lahabal' shɛli din be zuliya yɛltɔɣ' shɛli puuni n-kpɛhi zuliya yɛltɔɣ' shɛli ni dabam ka di gbunni bi taɣi, bɛ ni yuuni li shɛm, ni baŋsim shɛli yɛla di ni yɛra. Lahabali maa ni be zuliya shɛli maa ka ti booni di ni yi zuliya

yɛltɔɣ' shɛli ni na ka di ni yɛn lɛbigi li zuliya yɛltɔɣ' shɛli maa n-nyɛ zuliya yɛltɔɣ' shɛli din lɛbigira.

Lɛbigibu daanfaani

Di ni ti kahigir' shɛli din do zuɣusaa ŋɔ, nira ni tooi yɛli ni lɛbigibu timdi nuu zuliyanima yɛltɔɣa sunsuuni muɣusugu viɛnyɛla, dunia zaa gbaabu kpaŋsibu, ka sɔŋdi wuligiri alizama dibu andunia yaaŋa zuɣu zaa. Ŋan do gbunni ŋɔ nyɛla anfaani shɛŋa ŋan yɛn sɔŋ lɛbigibu gbaabu:

1. **Di Sɔŋdi Wuligiri Alizama Dibu Andunia Yaaŋa Zuɣu Zaa:** Lɛbigibu che ka niriba tooi yɛri zuliya yɛltɔɣ' kɔŋkɔba dunia yaaŋa zuɣu din yɛn che ka gbaari taba yɛltɔɣa.
2. **Kaya Ni Tada Kɔhibu:** Di tiri soli ka di kɔhiri haŋkaya, litiricha, mini baŋsim kaya ni tada bɔbigu ni. Nira yi ni tooi karim di ni lɛbigi lahabal' shɛli ninvuɣ' shɛba dabam ni niŋ, dilana maa ni puhi ka paɣi bɛ baŋsim, kaya ni tada, bɛ ni dihi binshɛli tabili, ŋan pahi.
3. **Kɔhimma ni Daabilim:** Lɛbigibu kpa talahi n-ti tinduya zuɣu daabilim ni daabilim. N-tooi baŋ binshɛli din niŋda dunia tinduya ni, lahabali lɛbigibu ni sɔŋsi pam.
4. **Baŋsim Bɔhimbu mini Vihigu:** Lahabali puuni baŋsim shɛli di ni zaŋ zuliya shɛli yɛltɔɣa ni ni tooi zaŋ li tum tuma di yi lɛbig li n-kpɛhi di ni mi zuliya yɛltɔɣ' shɛli ni, ka di che ka lahabali maa leei di ni tooi bɔhim shɛli.
5. **Jilima Mini Biɛhigu Din Be Tiŋgbana Sunsuuni:** Lahabal' shɛli di ni lɛbigi kpa talahi n-ti alizama dibu viɛnyɛla gomnantinima mini tingbana sunsuuni.
6. **Lahibali Deebu Soya:** di ni lɛbig lahabal' shɛli ni tooi leei so' shɛli di ni doli n-deei lahabaya zaa, tuumanima, ni sɔŋsim shɛŋa niriba ni ni tooi nya duni yaaŋa zuɣu zaa.
7. **N-Sɔŋdi Gbaabu Mini Nambɔzɔbɔ:** Di yi niŋ ka lahabali lɛbigi niŋ zuliya yɛltɔɣ' shɛli puuni nira ni mi, di kpaŋsirila dunia zaa gbaabu, taɣideei, laɣim gbaai.

Lɛbigibu Balibu

Lɛbigibu malila balibalibu, amaa di puuni din kuli yoli n-nyɛ bachi-yini kam gbunni, n-doli gbunni, ni lɛbigiri yaɣu.

1. **Bachi Yini Kam Lɛbigibu**

   Dimbɔŋɔ nyɛla lɛbigiri shɛli din lɛbigiri bachi yini kam ka bi yuuni bɛ ni yuuni li shɛm, yɛltɔɣinɣima ŋan be di ni yɛn lɛbigi lahabali kpɛhi yɛltɔɣ' shɛli maa. Soli ŋɔ ni tooi che ka gbunni bi tuhi.

2. **N-doli-Gbunni Lɛbigibu**

   Dimbɔŋɔ nyɛla lɛbigibu so' shɛli din zaŋ lahabali maa gbunni zaa ni bɛ ni yuuni li shɛm n-tum tuma ka bi doli bachi yini kam gbunni. Soli ŋɔ zaŋla

kali, yɛltɔya baŋsim bɔhimbu mini biɛh' shɛli ni di ni be n-zaŋ lɛbigi viɛnyɛla ni dede.

3. **Lɛbigir' Yaɣu**

Lɛbigibu lahi nyɛla di ni booni shɛli lɛbigir' shɛli din bi doli. Soli ŋɔ nyɛla din chiriŋ yi polo ka bi doli lahabal' shɛli di ni lɛbigiri maa biɛhigu, yɛl' shɛli di ni ʒira ni di gbunni. Di mini lɛbigibu ŋɔ che ka ŋun lɛbigiri mali taɣibu yiko, di ni tooi tahi lɛbigir' shɛli din ka gbunni na bee ka lahabal' shɛŋa ŋan kpa talahi yi lɛbigibu maa ni. Di ni tooi zaŋ li tum tuma luɣ' shɛŋa, kamani lahabali nambu ni, ka ŋun lɛbigir ni tooi pahi o maŋmaŋa yɛltɔɣ' shɛli bee sasabirinuu ka ŋa ka lahabal' shɛli di ni lɛbigiri maa puuni, amaa ni tooi mali muɣusugu lɛbigibu ni.

Tuma 6.3 Lahabali Lɛbigibu

1. Pɔi ka di lɛbigi lahabal' shɛli din galisi, n-karim lahabali maa zaa n-nya bɛ ni yuuni li shɛm mali anfaani. Karimmi lahabal' shɛli din do gbunni maa ka yihi yɛltɔɣikpani(a).

   Lahabali lɛbigibu dii pala bachinima maŋmaŋa taɣibu. Bachinima ni doli taba shɛm gba nyɛla din ni taɣi, ka a lahi yuli nya wula/di yi niŋ ka yuya ni kalinli yɛn lɛbigi. Di ni lahi niŋ tom ni di tooi lɛbigi bachi shɛŋa bee yɛltɔɣiŋmasɔri di ni kuli yina shɛm, dinzuɣu di tuya ka a tɛhi m-bɔ din ni tooi zani di zaani viɛnyɛla. Niriba ayiyi, lɛbigimiya di yihi yɛltɔɣ' shɛŋa lahabali maa puuni na n-kpɛhi Dagbani ni.

   a. ***"The Institute of Statistical, Social and Economic Research (ISSER) has released the Ghana Social Development Outlook (GSDO) Report 2024"***

   b. "...youth unemployment remains a pressing issue."

   c. "NEIP, for instance, aims to create at least 10,000 sustainable businesses annually"

2. Bɔŋdi ni, lɛbigimiya lahabal' shɛli din do gbunni maa n-kpɛhi Dagbani ni. Zaŋmiya yi labisibu n-wuhi karinduu maa zaa ka yi di alizama ka ti daliri shɛli din che ka di pii lɛbigibu bal' shɛli di ni zaŋ tum tuma maa.

Shee Ka Ti Kuli Nya Tuma N-Ti Bipola

ISSER *yihi Gana Biɛhigu Lɛbiginsim Zaashee (GSDO) yuuni 2024 lahabali na, n-wuhiri ni gomnanti so' pal' shɛŋa ŋan tuhiri bipola tuma kalinsi yuuni 2015 hali ni zuŋɔ pa la din chani viɛnyɛla.*

Tuma soya, kamani Tiŋgbani Nuuni Baŋsim mini Daabilim So' Pala Tuma (NEIP), Bipola Ban Be Pukparilim Tuma ni ni (NABCo), mali nia suma din galisi.

Kamani NEIP, nia ni nyɛ di yihi daabilim shɛli din bi pooi 10,000 yuuni kam baŋsim bɔhimbu puuni, lay' bɔbɔ mini wubisibu.

Bipola pukparilim tuma ni kpɛbu (YiAP) nyɛla din kpɛhiri bipola ko n-niŋ daabiligu puuni, n-tiri lay' paŋda ka sɔŋsiri arizichi n-kpaŋsi bindirigu bayana niŋbu mini tiŋkpansi lɛbiginsim, ka NABCo kpaŋsiri bipola baŋsim zaŋ kpa dabilim tuma polo ka kpaŋsiri salo tum tibu m-bɔri maligu n-tiri shikurubihi ban naai ka ka tuma. Amaa, ISSER maa vihigu wuhiya ni nianima ŋɔ pala ŋan pali, ka mali niŋmissim, di mini tuun' pala ŋɔ zaa yoli, bipola ban ka tuma na kuli nyɛla din nyɛ yɛlimuɣisirili.

Lahabali maa yihila binyɛra ayi ŋan tahirili na: baŋsim shɛli di ni nya bɔhimbu ni mini tuuntundiba daani ni bɔri binshɛli bi doli, ka tuma kalinsi din yɛn deei bipol' shɛba ban kalinli zoori duri zuɣusaa n-kpɛrina tuuntumdiba ni. Yaha, lala so' pala ŋɔ bi yuuni nyari bipola ni bɔri binshɛli, dama baŋsim bɔhimbu bukunima ni di ni tiri tuun' shɛŋa nyɛla di ni niŋ shɛŋa ban yɛn di daanfaani maa ka nuu timbu di puun.

Di yi yɛn bɔ maligu n-ti yɛlli ŋɔ, lahabali maa tila so' bɔbigu, nti pahi baŋsim bɔhimbu malizali, tuun' shɛŋa ban pa gomnanti tuma layim gbaai, tuma bɔbu sɔŋsim, ka kpaŋsiri nuuni. N-bɔhindi baŋsim n-doli di ni bɔri tuuntumdiba shɛba, ka tiri di ni bɔri baŋsim shɛli bɔhimbu, Gana ni tooi ti di bipola tuuntumdiba baŋsim shɛli bɛ ni bɔra. Din lahi pahi, n-kpaŋsiri nuuni baŋsim ka yihiri tuma pam na ni tooi sɔŋ n-kpuɣi bipol' shɛba ban kalinli zoori duri zuɣusaa n-kpɛrina tuuntumdiba ni.

Di ni yi luɣ' shɛli polo na: Di ni zaŋdi shɛli tumdi tuma ni yi shɛli polo na: https://graphiconline.com/daily-graphic-editorials/ghana-news-we-must-get-jobs-for-our-youth.html.

Tuma 6.4 Lahabali Lɛbigi Kpɛhi Silimiinsili

Bɔŋdi ni, lɛbigimi lahabal' shɛli din do gbunni maa n-kpɛhi Dagbani ni. Zaŋmi a ni lɛbigi lahabal' shɛli maa n-wuhi karinduu maa zaa ka yi di alizama ka wuhi a ni pii lɛbigibu balibu shɛli n-tum tuma maa daliri.

NB: Translators should provide a text of 200-300 words in their Ghanaian language to be translated into English.

LƐBIGIBU ZALISI

Lɛbigibu Baŋsim Labilihi

A teei binshɛli di ni pun bɔhim zaŋ kpa lɛbigibu ni nyɛ shɛli, di balibu, ni di daanfaaninima? A mini a karimbikpee labilihi a ni teei binshɛli yomyom.

Lɛbigibu zalisi

Di dolila zalisi shɛŋa n-lɛbigiri lahabali zuliya shɛli ni n-kpɛhiri shɛli ni dabam. Di yi doli zalisi ŋan do gbunni ŋɔ, ban lɛbigiri lahabali ni tooi lɛbigi lahabali viɛnyɛla din tiri lahabal' shɛli di ni bɔri ni di ti lɛbigi viɛnyɛla.

Ŋan do gbunni nyɛla lɛbigibu zalisi shɛŋa:

1. **M-mali zuliya yɛltɔya ayi maa zaa baŋsim:** N-nyɛ ŋun mali zuliya yɛltɔya ayi maa zaa baŋsim din yɛn che ka a tooi gahim bachinima viɛnyɛla a yi lɛbigira.
2. **Dede:** N-lɛbigi lahabal' shɛli di ni yɛn lɛbigi maa gbunni, yɛl' shɛli di ni ʒira, ni bɛ ni yuuni li shɛm viɛnyɛla.
3. **ʒɛyimtali:** ʒe yim ti lahabal' shɛli di ni lɛbigiri maa yee, sabirinuu ni di ni mali nia shɛli.
4. **Lhabali din ne:** Kpaŋmi a maŋa ka lahabal' shɛli a ni lɛbigi maa ne, zaƴ' ŋmaa ka di gbaabu bi to.
5. **Kali ni tada yɛla:** Zaŋmi a zaƴa niŋ waliginsim shɛli din be kaya ni tadanima sunsuuni ka lɛbigi doli li.
6. **Bɛ ni yuuni li shɛm gbaabu:** N-gbaai bɛ ni yuuni li shɛm lahabal' shɛli di ni yɛn lɛbigi maa ka lɛbigi li viɛnyɛla.
7. **Nimpataba:** Zoomi ka di bi taƴiri binyɛra yuya, sasabirinuu, ni malisabi.
8. **Yɛltɔƴiniƴima:** Lɛbigimi yɛltɔƴiniƴima, biɛkulo yɛltɔƴa, ni yɛltɔƴimuna viɛnyɛla.
9. **Ban yɛn zaŋ li tum tuma:** Zaŋmi ban yɛn zaŋ li tum tuma zuliya yɛltɔƴa, kaya ni tada, ni bimbɔra n-tum tuma.
10. **Sasabirinuu mini yee:** Gumi lahabal' shɛli di ni lɛbigiri maa sasabirinuu mini di yee.
11. **Labi karim mini mali niŋ:** Labi lihi ka mali lahabal' shɛli di ni lɛbigi maa n-yihi chiriŋ ka di viɛligi.

Tuma 6.5 Lɛbigibu Zalisi

1. Niriba ayiyi, zaŋmiya yi yaƴili ŋɔ baŋsim ni karinduu yuma ayi bɔhimbu m-pe zalisi ka ŋa piini nj ndam hali ni pianiyini, ndam n-nyɛ di kpa talahi

tuuli ka pianiyini nyɛ din dii bi kpa talahi. Zaŋmiya yi labisibu n-wuhi karinduu maa zaa.

2. Pumpɔŋɔ zaŋmi yɛltɔya lɛbigibu shɛli yi ni bɔhim karinduu yuun' yini puuni n-tum tuma – zalisi maa ni pe shɛm maa taɣiya bee ŋa bi taɣi?
3. Zaŋmiya yi labisibu n-wuhi karinduu ka di di alizama.

YƐLTƆɣINIɣIMA YƐLIGU

Yɛltɔɣiniɣima nyɛla yɛltɔɣ' shɛli din gbunni sɔɣi ka pa bachinima maa ni ʒiri gbunni shɛŋa. Ŋa kuli nyɛla lɛbigibu yaɣ' shɛli din to di ni yɛn lɛbigi lahabal' shɛli maa mini di ni lɛbigiri li kpɛhiri yɛltɔɣ' shɛli ni maa zaa. Ŋa bɔrila baŋsim pariga zuliya yɛltɔya ayi maa zaa.

Shɛhira, **A noli malisi pam** bachinima gbunni nyɛla 'naŋgbani nyaɣisa', amaa bɛ ni yuuni li shɛm dimbɔŋɔ gbunni nyɛla ʒirilana.

[NB: TRANSLATORS PROVIDE EXAMPLES IN THE LANGUAGE OF STUDY.]

Tuma 6.6 Yɛltɔɣiniɣima Yɛligu

1. Niriba atata bɔŋ ni, yulimi yɛltɔɣiniɣima ŋan do gbunni maa.
   - **a.** Pa nyaɣinyaɣi n-nyɛ salima.
   - **b.** Maha kpulli
   - **c.** A damdi ma.
   - **d.** Sakurugu m-mira.
2. Teema
   - **a.** Di gbunni ni kuli nyɛ shɛli (vihimi pɔhim zuɣu a yi bi dihitabili).
   - **b.** Yɛltɔɣiniɣima maa tatabo Dagbani puuni a yi ni tooi.

KARIMBU DIN YƐLIGI

- *Kirsten Malmkjær and Kevin Windle (2011).* The Oxford Handbook of Translation Studies, Oxford University Press (Online Edition)

LABILIHI BƆHISI

1.

a. Pari-karim lahabali maa ka yihi yɛlikpana maa.

b. Pari-vihi lahabali maa m-bɔ ŋan do gbunni maa

i. Bɔ pukparilim mali niŋda.

ii. So' shɛŋa di ni mali tumdi tuma ʒɛmana ŋɔ pukparilim ni

iii. Yɛlimuɣisir' shɛŋa ŋan be pukparigu yaɣili ni.

c. Zaŋmi a maŋmaŋa yɛltɔɣa anahi nkolivaai lahabali maa.

Pukparilim nyɛla kɔbu tuma, bindira kɔbu, ni biŋkɔbiri gulibu bindirigu zuɣu, mihi ni puzuri shɛŋa di ni mali sɔŋdi kpaŋsiri daadama alaafee. Di nyɛla tuun' shɛŋa ŋan yuui maa mini tuun' shɛli din kpa talahi daadama taarihi puuni yini, n-tiri ninneesim nyɛbili maa. Pukparilim nyɛla bindira kɔbu kamani Kawana, shinkaafa, banchi, ni nyuli nti pahi binwala, ʒɛgbana, ni biŋkɔbiri gulibu kamani niɣi, buhi, ni nɔhi. Ʒɛmana pukparilim malila so' pala kamani bindira mihibu, maʒina, ni kulum bahibu ni binnɛma tim n-kpaŋsi bindira niŋbu n-tumdi tuma. Gana puuni mini Afirika luɣ' shɛŋa, pukparilim n-na kuli nyɛ daadama biɛhigu soli n-ti tiŋkpansi. Di pahiri tinsi dabilim viɛnyɛla, bindirigu biɛhigu, ni tuma. Amaa, yɛlimuɣisira kamani saha taɣibu, neembɔra kalinsi, ni daabilim kalinsi muɣisiri pukparilim tuma. N-kpaŋsiri pukparilim tuma nyɛla din kpa talahi din yɛn che ka bindira gili yuui ka gu ti ʒilɛli maa.

Di ni yi shɛli na: https://chatgpt.com/share/68932561-7f8c-800e-bb96-d0b3cfb4b1d5.

2. Kahigimi binshɛli din nyɛ lɛbigibu Dagbani ni.

3. Kahigimi lɛbigibu bal' shɛŋa ŋan do gbunni ŋɔ biɛla:

a. Gbunni dolibu

b. Bachi-yini-kam

c. Lɛbigiri-yaɣu

4. Kahigimi lɛbigibu daanfaaninima anahi.

Zaŋmi lɛbigibu zalisi anu maa m-maɣisi taba.

YAXILI

7

KAYA NI TAADA CHURI WUHIBU MINI KALI SOLI NAMA WUHIBU

Piligu

Yaɣili ŋɔ nyɛla din tuɣi yɛri kaya ni taada mini nam yɛltɔɣa din pun yina ti yɛltɔɣa puuni yuma din gari ŋɔ ni. Yaɣili ŋɔ puuni ti ni kahigi wuhi a kaya churi ni ŋa talahinima ni nyɛ shɛŋa Ghana puli ni, n-ti tabili di ni mali anfaani shɛŋa zaŋ ti niriba. A nyɛla ŋun yɛn bɔhim a niriba kaya ni taada yaɣili ŋɔ ni ka di sɔŋ a ka a tooi baŋ shɛba kaya ni taada ni nyɛ shɛm. A yi karim n-ti tooni, a ni baŋ kaya ni taada ni mali bukaata n-ti biɛhigu shɛm. Yaɣili ŋɔ puuni ti ni lahi wuhi a churi ni puhiri shɛm Ghana puli ni. Dimbɔŋɔ nyɛla din yɛn sɔŋ a ka a baŋ ka paɣi daliri shɛŋa din che ka niriba puhiri bɛ kaya churi ka kpaŋsi nangbanyini ni kaya ni taada taɣideei karim din yɛligi puuni. Di malila bukaata ni a karim yaɣili ŋɔ pa di ni jɛndi Ghana zuliya yɛltɔɣa bɔhimbu la ko zuɣu amaa di ni chaŋ ti gbaai baŋsim yaɣili din jɛndi biɛhigu bɔhimbu ni kurumbuni ni lahibali la zuɣu.

TƐH' GAHINDA

- Churi nyɛla laɣinsi ka niriba laɣinda n-wuhiri suhupiɛlli.
- Kali churi daliri yila dihitabili shɛli niriba ni mali puuni na.
- Daliri shɛli zuɣu bɛ ni puhiri kali churi n-nyɛ wumpaɣili.
- Zuriya balli kam ni bɛ kali chuɣu ni nyɛ binshɛɣu.
- Yɛlikura malibu bela churi ŋɔ puhibu ni.

CHUƔU NI NYƐ BINSHƐƔU

Chuɣu nyɛla laɣiŋgu shɛli niriba ni laɣindi niŋdi suhupiɛlli ni yɛlikpani shɛli bee daliri shɛli. Churi ata shɛŋa din be Ghana puli ni n-nyɛ; dolodolo, musulunsi ni kali churi. Yaɣili ŋɔ puuni, ti nyɛla ban yɛn wuhi kali churi ni nyɛ binshɛɣu

Kali Churi

Kali churi nyɛla zuliya niriba suhupiɛlli niŋbu zaŋ chaŋ bɛ kaya ni taada din yina kurumbuni ni lahibali ni, yɛlikura dihitabili ni nti pahi bɛ chiha. Bɛ laɣinsi shɛŋa puuni, kaya diɛma ben, shihira niŋbu ni shii jɛma bee paɣibu gba beni. Kali churi yi ti puhira, yɛltɔɣ' gahinda mini yil' gahinda ni biŋkumda ŋan be chuɣu maani maa yirila di ko.

Churi daanfaani zaŋ ti kaya ni taada

Anfaani shɛŋa niriba ni dira kali churi puhibu ni zooya kamani ŋan doli ŋɔ na:

Kaya ni Taada Gubu

1. Kali churi puhibu nyɛla so' shɛli niriba ni doli n-guri bɛ kaya ni taada.
2. Di teeri ti ti toondaannima mini ti waɣira ban pun gari yɛla ni di ni niŋ shɛm ka bɛ ti zali ti ya.

3. Kali churi puhibu nyɛla din teeri ti ti yaannima mini waɣira ban daa tuhi deei ti tiŋgbana gbampiɛla nuuni yɛla, ban daa tuhi alaabunima zuɣu, n-ti tabili ninvuɣ' shɛba ban zali yuli tiŋgbani nyaaŋa zuɣu nyɛla ti ni yɛn teei shɛba yɛla.
4. Ti puhirila churi n-simsiri ninvuɣ' shɛba ban mali nuu tiŋkpansi mini tiŋgbani lɛbiginsim ni.

Shikuru baŋsim

1. Kali churi yi puhira, binyɛra pam n-niŋda; biŋkumda ŋmɛbu mini wahi wabu, yɛltɔɣitaɣimalisi karimbu, salima salimbu (kurumbuni ni mini pumpɔŋɔ salimanima) zaasa nyɛla so' shɛŋa din doli lɛri deendiɛmdiba maa baŋsim ka sɔŋdi ba ka bɛ bɔhindi yɛla pala zaŋ chaŋ kaya ni taada nima maa polo.
2. Biɛhi' suma ti tabili dabaranima wuhibu nyɛla din pahi kali churi puhibu ni.

Naŋgbanyini mini biɛhigu kpaŋsibu

1. Chuɣu yi ti puhira niriba nyɛla ban yiri katiŋa ni yoma n-laɣinda wuhiri suhupiɛlli hali di yi nyɛla bɛ kaya ni taada walimi ka che taba. Dimbɔŋɔ nyɛla din kpaŋsiri naŋgbanyini mini biɛhigu bɛ sunsuuni.
2. Churi yi ti puhira, niriba tooi labiri bɛ tindɔɣirigu bee bɛ pilli shee, din tiriti wuhiri bɛ ni nyɛ ninvuɣ' shɛba.
3. Niriba maa niŋdila naŋgbanyini m-mali sɔŋsim tiri taba bɛ yɛlimuɣisira puuni, m-mali kpaŋmaŋa zaŋ chaŋ bɛ daarizichi bɔbo mini suhupiɛlli polo.

Daabiligu kpaŋsibu

1. Churi puhibu tooi ʒiri niriba yiri tinduya ni na din yihiri liɣiri na din yɛn che ka tiŋgbani maa daabiligu kpaŋsi.
2. Di lahi nyɛla saha shɛli tiŋa maa nima ni nyari liɣiri pam dama niriba ban kpe ba na maa nyɛla ban yɛn di ba daa.
3. LɛbiginsimChuri nyɛla laɣinsi shɛŋa din yihiri liɣiri din yɛn tum lɛbiginsim tuma na tiŋa ni.
4. Lala ŋɔ saha, toondaannima mini timbihi niŋdila dagonia zaŋ chaŋ lɛbiginsim tuma polo ni yiŋa yɛlibɔra kamani kom, shkiuru, daa, ni din kuli n-nyɛ tiŋa maa yɛlimuɣisirili.

Adiini mini shiitali nyɔri

1. Kali churi pam puhibu dalim la dariza shɛŋa mini dihitabili shɛŋa ŋa jɛndi shiitali bee adiini la. Dizuɣu, chuɣu maa yi ti puhira, adiini kpamba maa wuhirila shihiranima ni wunisuhibo n-zaŋ ti bɛ ya niriba ban suhuri alibarika bɛ wuna maa sani la.

2. Lala saha ŋɔ ka ninsabisi ni mali ninvuɣ' shɛba zaŋdi bɛ suhugarigu fabilanima n-sɔŋdi bɛ wuna ni bɛ wum bɛ fabila ka yihi ba lala ninsabisi maa puuni ka bɛ biɛhisi ti tooni.

Kali Churi Balibu

Haŋkali bɔhigu: kali chu' dini ka yi puhiri yi ya?

1. Ghana puli ni, ti ni puhiri kali chur' shɛŋa maa pumi n-doli daliri. Lala churi ŋɔ n-nyɛ bindira churi minikpiimba churi, din kanna yuuni puli ni. Che ka ti vihi bindira churi mini kpiimba chu' shɛŋa din puhiri Ghana. Bindira churi Homowo chuɣu: Ga niriba ban ʒi Aŋkara m-puhiri li ka di wuhiri ni bɛ kpuɣi bɛ zaa naai. Chuɣu ŋɔ yi ti puhira, diɛma balibu kamani kali biŋkumda mini wahi wabu, yila yilibu ni bindir' parisi kamani kpokpoi taribu, ni binnyura n-kuli deeri ʒii zaa.

2. **Gologo chuɣu:** Boliga yaɣili Talinsi m-puhiri li di yi ti niŋ ka bɛ yɛn gbani siɣili ni bɛ suhi bɛ wuna ka bɛ che ka bɛ tooi ko n-kpuɣi viɛnyɛla ka gu ka taɣi ba ka che tigbur' biɛri. Di puhirila March goli ni bee April goli ni pɔi ka bɛ naan yi gbani siɣili.

3. **Samanpiid chuɣu:** Boliga yaɣili Builsa niriba m-puhiri li m-paɣiri bɛ wuna ni bɛ ni gu ka taɣi bɛ mini bɛ bindira zaasa hali bɛ ti ko n-naai maa.

4. **Asogli nyuli chuɣu:** Asogli niriba biɛla volta kuligu duli m-puhiri lala chuɣu ŋɔ m-paɣiri bɛ wuna mini bɛ kpiimba ni bɛ ni che ka bɛ ko n-kpuɣi nyuli viɛnyɛliŋga maa. Dari dibu mini biŋkumda ni waa ŋɔ n-kuli yɛn nyɛli bɛ nyuli chuɣu ŋɔ ni, kamani di ni nyɛ shɛm chuɣu kam puhibu ni ŋɔ.

5. **Kundum chuɣu:** Ahanta niriba mini Nzema niriba m-puhiri li. Lala chuɣu ŋɔ daliri nyɛla bɛ paɣi bɛ wuna ni bɛ ni kpuɣi bɛ bindira viɛnyɛla maa.

6. **Ngmayem chuɣu:** Kurobo niriba m-puhiri li m-paɣiri bɛ wuna ni bɛ ni ko n-kpuɣi viɛnyɛliŋga maa ka di lahi wuhiri ni bɛ wuuni duya.

7. **Odwira chuɣu:** Akropong-Akwapim niriba m-puhiri li ka di wuhiri bɛ suhupiɛlli ni nasar' shɛli bɛ ni na min nya kurumbuni ni ha ka bɔri kashi n-niŋdi bɛ tiŋgbani maa puuni.

8. **Kpiimba paɣibu churi Adae kese chuɣu:** Kambɔnsi m-puhiri li m-paɣiri bɛ kpiimba ka suhiri alibarika bɛ sani, nalaɣinsi laɣinda ka biŋkumda mini waa wabu beni.

9. **Akwasidae chuɣu:** Kambɔnsi m-puhiri li bakɔi dibaayɔbu kam zuɣu m-paɣiri bɛ kpiimba, bɛ ŋmɛri kali biŋkumda ni kali wahi ka tariti bindira mini binnyura.

10. **Hogbetsotso chuɣu:** Anlo aligbe niriba ban ʒi volta kuligu duli m-puhiri li n-teeri bɛ ni daa zo yaakooro n-yi Notsei shɛm, din nyɛ zuŋɔ Togo ŋɔ n-kpe Ghana na shɛm.

11. **Fetu Afahye chuɣu:** fante niriba ban ʒi cape coast mini Elmina m-puhiri chuɣu ŋɔ. Bɛ puhiri li mi September goli ni tuuli Asibiri maa m-paɣiri bɛ wuna mini bɛ kpiimba ni guri shɛli bɛ ni guri ba maa.

Chuɣu shɛŋa ŋan pahi

1. **Aboakyir chuɣu:** Effutu niriba ban ʒi Winneba m-puhiri li, di yi ti puhira, bɛ buɣisirila bɛ ni niŋdi shɛm n-kuri waliga ka di ŋmahindi bɛ ni daa kpuɣi napɔŋ kpɛna Ghana shɛm.
2. **Bakatue chuɣu:** Elmina niriba ban ʒi central yaɣili la m-puhiri li. Di puhibu m-piini bɛ zahim gbahibu saha. Ŋariŋ duhibu mini kali biŋkumda ŋɔ ka bɛ mali puhiri li.
3. **Damba chuɣu:** Ban puhiri li n-nyɛ Dagbamba, zabaɣisi, mini Nanumba ban be tudu yaɣili n-wuhiri anabi Mahamaŋ dɔɣim dali suhupiɛlli.
4. **Akwanbɔ chuɣu:** Ajumako, Breman Esiam, Enyan Abaasa ni bɛ yaɣili maa luɣ' shɛŋa niriba m-puhiri li. Bɛ yirimi na m-maani bɛ timpuuni ni soli din kuni bɛ kuliga ni mini bɛ puri ni ka nuhi bɛ kpiimba kom.
5. **Asafotufiami chuɣu:** Ada niriba ban ʒi Aŋkara la m-puhiri li n-teeri tub' shɛŋa bɛ yaannima ni daa tuhi saha shɛli bɛ ni zɔri yaakooro n-yiri Ile Ife ni bɛ ti ʒini bɛ ni ʒi luɣ' shɛli zuɣu ŋɔ.
6. **Kloyosikplemi chuɣu:** Yilo krobo niriba m-puhiri li n-teeri bɛ ni daa zo yaakooro din daa zaŋ ba n-yina Kloyomi (Krobo zoya ni) ka bɛ ti ʒini bɛ ni ʒi luɣ' shɛli zuŋɔ ŋɔ.

Figure 7.1: Ghana kali wahi nɛma

Tuma 7.1 Churi Biɛhigu

1. Pumiya yi maŋa niriba anahinahi buŋ. Yulimiya anfooni shɛŋa ŋan be ***7.1 ŋɔ ni ka tum tuma ŋan doli ŋɔ na***

   a. Kahigimiya n-wuhi lala nɛma ŋɔ maa ni yɛn tooi yi zama shɛŋa puuni. Zaŋmiya yi ni nya shɛli maa m-mayisi bɔŋ shɛba ban pahi maa dini.

   b. Bɔmiya n-nyannyaa yi ni tooi baŋ kali nɛma maa puuni shɛŋa yuya.

   c. Wuhimiya kali chu' shɛŋa puhibu ni bɛ ni jɛndi mali ŋa kuri bukaata.

2. Zaŋmi a labisibu maa n-wuhi a karimbikpee n-nyannya yi labisi maa ŋmani taba.
3. Sabimi yɛla dibaata shɛŋa a ni bɔhim yaɣili ŋɔ zaŋ jɛndi churi puhibu.
4. Zaŋmi a labisibu n-wuhi a taba ban be a bɔŋ maa ni maa n-nyannyaa di ŋmali beni.
5. Sabimi labisibu dibaata shɛŋa a ni nya bɔŋ shɛŋa ŋan pahi maa labisibu puuni n-sɔŋ ka yi kahigi ŋa.

Tuma 7.2 Churi daanfaani

1. Ʒinimiya niriba ayiyi, yihimiya anfaaninima Anahi shɛŋa ŋan kpɛri yi ya na saha shɛli kam yi yi ti puhi chuɣu. Tɛhimiya zaŋ kpa anfaaninima ŋan yirina *yi kaya ni taada, yi biɛhigu, yi shikuru baŋsim, ni yi daabiligu* polo.
2. Zaŋmi a labisibu maa n-sɔŋ na ka yi bo kahigibu n-ti li.

Tuma 7.3 Churi Balibu Baŋbu

1. Yulimi viidiyonima ŋan do gbunni ŋɔ
   a. **Video 1:** https://youtu.be/WQFG8l5Heaw?t=44
   b. **Video 2:** https://youtu.be/F84fAhOa_70
   c. **Video 3**: https://youtu.be/olvez_a7EXc
2. Pumiya niriba anahinahi bɔŋ, baŋmiya chuɣu shɛli kam yi ni nya viidiyonima maani maa yuli ka sabi n-wuhi ninvuɣ' shɛba ban puhiri li. Lihimiya binyɛra kamani neen' shɛŋa niriba maa ni ye zuɣu, laɣiŋgu nɛma, ni chih' shɛŋa bɛ ni yihiri zuɣu. yi yi bɔri sɔŋsim yin labimiya tuuli yaɣili maani n-ti labi yuli lahibali shɛli din be dinni maaa. Kahigimiya yi ni nya binshɛɣu maa n-wuhi yi taba ban be bɔŋ dimbala maani maa.
3. Buɣisimi neen' shɛŋa bɛ ni yɛri puhiri kali chuɣu a ya. Yi labisibu maa puuni, di tu ni yi yɛli kpa nɛma maa binyɛra, kama, nachiinsi, polo ni di ni kuri bukaata shɛli. Zaŋmiya yi kpahima ni kɔleeji shɛli din ben ya yɔma mi kpahima ni nyɛ shɛli m-maɣisi taba.
4. Pumiya niriba anahinahi bɔŋ, buɣisimiya neen' shɛŋa din gba lahi pahi m-be viidiyo maa ni ka baŋ ninvuɣ' shɛba ban ye ŋa maa. Yi labisibu maa puuni, di tu ni yi yɛli kpa nɛma maa binyɛra, kama, nachiinsi, polo ni di ni kuri bukaata shɛli. Di yi niŋ ka yi ka dihitabili zaŋ chaŋ nɛma maa puuni shɛli bukaata kubo polo, yi ni tooi niŋ yi vihigu pɔhim zuɣu. Zaŋmiya yi labisibu nima n-wuhi taba yi bɔŋ maani ka zaŋ ŋa wuhi yi taba baŋ be bɔŋ shɛŋa ŋan pahi m-be yi shikuruduu maani maa.
5. Sabimiya shihira shɛlikam yi ni nya viidiyonima maani maa n-sɔŋ ka wuhi bal' shɛba ban niŋ lala shihira maa. Di yi niŋ ka yi ka dihitabili zaŋ chaŋ

lala shihirili maa kali nyuli ni nyɛ shɛli, yin buɣisimi li. Yi bɔŋ maa puuni, kahigimiya, n-vihi, ka sabi shihira maa gbunni n-sɔŋ ka zaŋ sɔŋ ka yi kahigi li yi shikuruduu maani. Maŋmaŋa vihugu Tuma

Che ka a mini a kpee ʒini n-labi lihi yi ni bɔhim binshɛɣu zaŋ kpa kali churi polo. Bɔ ka a baŋ zaŋ kpa 'kali churi' polo? Chu' dinnima ka a tooi bɔhim?

CHURI NI PUHIRI SHƐM GHANA BƆBA NI YAɣA

Zuliya balli kam malila bɛ ni puhiri bɛ churi shɛm. yɛl' shɛŋa ŋan be churi puhibu ni Ghana ŋɔ n-doli ŋɔ na.

Homowo Chuɣu

Ga niriba ban ʒi Aŋkara la chuɣu n-nyɛ li. Chuɣu ŋɔ puhirila yuuni kam August goli bee September goli ni. Yɛlikpan' shɛŋa din be chuɣu ŋɔ puhibu ni n-nyɛ; vuri ku tooi lahi yo, kali bindira duɣi tari niriba, yɛltɔɣitaɣimalisi karimbu, biŋkumda ŋmɛbu ni waa wabu.

Odwira Chuɣu

Akropong-Akuapin nima mini Aburi nima nti tabili Larteh nima ni mamfe puhirila odwira chuɣu ŋɔ bindira kpuɣibu saha (nyuya chɛhibu saha). Chuɣu ŋɔ puhirila yuuni kam September goli bee October goli ni. Diɛma balibu pam m-be chuɣu ŋɔ puhibu ni din gbaai Atani hali ni Asibiri. Odwira chuɣu ŋɔ puhibu ni bɛ kuli dirila dari ŋɔ kamani din pun nyɛ shɛm chuɣu kam puhibu la.

Asogli Nyuli Chuɣu

Asogli niriba m-puhiri lala nyuli chuɣu ŋɔ yuuni kam September goli ni m-paɣiri bɛ wuna mini bɛ kpiimba ni bɛ ni ko n-nya nyu' shɛli maa. Yɛla pam n-niŋda bɛ yi yɛn puhi lala chuɣu ŋɔ, bɛ yi ti puhiri li ni bɛ yi lahi puhi li naai. Lala yɛla ŋɔ shɛŋa n-nyɛ: shii paɣibu, nyuli duɣi ti wuna, ni ŋan pahipahi. Dari dibu beni, biŋkumda ŋmɛbu mini wahi wabu nyɛla din be chuɣu ŋɔ puhibu ni kamani di ni be chuɣu kam puhibu ni shɛm la.

Akwasidae Chuɣu

Kambɔnsi m-puhiri li bakɔi dibaayɔbu kam zuɣu m-paɣiri bɛ kpiimba, bɛ ŋmɛri kali biŋkumda ni kali wahi ka tariti bindira mini binnyura.

Hogbetsotso Chuɣu

Bɛ tooi puhirila lala chuɣu ŋɔ November goli ni n-teeri bɛ yaannima ni daa zo yaakooro n-yi Notsie din nyɛ zuŋɔ Togo ŋɔ. Yɛlikpana din be chuɣu ŋɔ puhibu puuni shɛli n-nyɛ

chuɣu maa daa kpɛbu, “Nugbidodo mini Glimetoto”, shii paɣibu, ni toto tɔhibu. Yɛliwumsira din be chuɣu ŋɔ puhibu ni n-nyɛ niriba ni mi shɛli ‘Amlimatsitsi’ la.

Zahimbu Bɔhigu

Pumiya niriba atata bɔŋ, sabimiya yɛla ata shɛŋa yi ni mi ka di niŋda kali churi shɛŋa din pun kahigi maa puuni churi anahi puhibu ni. Sabimiya lala chu’ shɛŋa yi ni yɛn zaŋ maɣisi taba maa yuya n-sɔŋ.

Ghana Churi Puhibu Zaŋ Maɣisi Taba

Kpe, yi ni nya kali chu’ shɛŋa taba maɣibu shɛhira. Kali churi nyɛla ŋan zoogi Ghana puli ni, dizuɣu ti ni tooi zaŋ ŋa pam m-maɣisi taba!

Homowo Mini Nyuli Chuɣu

1. **Homowo**

   Ga niriba ban ʒi Aŋkara la m-puhiri li. Homowo gbunni nyɛmi ‘kum kumsi’ ka bɛ puhiri li n-teeri saha shɛli bɛ ni daa ku bɛ maŋa n-daa tuhi kari kumpini bɛ tiŋgbani maani maa.

2. **Nyuli chuɣu**

   Lala ka Asogli nima gba diri nyuli m-paɣiri bɛ wuna mini bɛ kpiimba ni katari shɛli bɛ ni niŋ ba ka bɛ ko n-nya viɛnyɛla maa. Yɛl’ yini zuɣu ka Homowo mini nyuli chuɣu zaa puhira, dama viɛnyɛla ko n-nya zuɣu. Nyuli chuɣu ŋɔ puhirila September goli ni ka homowo mi kanna August goli ni.

Yɛla din niŋda

Chuɣu kam puhibu ni, chiha yihira, biŋkumda ŋmɛra, wahi wara, yila yiina, ka baɣiyuya maana.

Fetu Afahyɛ Mini Odwira Chuɣu

1. **Fetu Afahyɛ**

   Cape Coast Oguaa niriba bakɔi chuɣu n-nyɛ li. Daliri shɛli zuɣu chuɣu ŋɔ ni puhira n-nyɛ naŋgbanyini mini kaya ni taada ni Oguaa niriba taarihi tibu. Yɛl’ shɛŋa din be dinni n-nyɛ; chiha yihibu, biŋkumda ŋmɛbu, wahi wabu, yila yilibu, ni biŋkɔbiri kɔri ti Oguaa buɣa.

2. **Odwira festival**

   Akropong-Akuapem kali yaɣili kambɔnsi m-puhiri li. Di nyɛla saha shɛli bɛ ni tiɣisira, n-labiri neera ka puhiri ka paɣiri niriba. Nalaɣiŋgu yɛn benimi ka kali wahi ŋɔ wara ka niriba ye kali nɛma din mali nimpɔbirisi ka di kama yi polo zaa. Chuɣu ŋɔ puhibu ni bɛ lahi maani bɛ noliwuna mini bɛ kpiimba.

Waliginsima

1. **Kɔŋkotali**: Kambɔnsi zaa naŋgbaniyini m-puhiri Odwira chuɣu, ka cape coast Oguaa niriba mi ko puhiri Fetu Afahyɛ chuɣu.
2. **Taarihi polo:** Taarihi puuni odwira pilli pilila kambɔntiŋa, ka Fetu Afahyɛ mi chaŋ ti tabi Oguaa nima taarihi mini bɛ kaya ni taada.
3. **Chiha mini tuntumsa:** Churi ayi ŋɔ zaasa puhibu shee mali chiha yihibu mini kaya ni taada tuma tumbu zaa yoli, kaya ni taada shɛŋa bahi walimi.

Ŋmaya gahinda

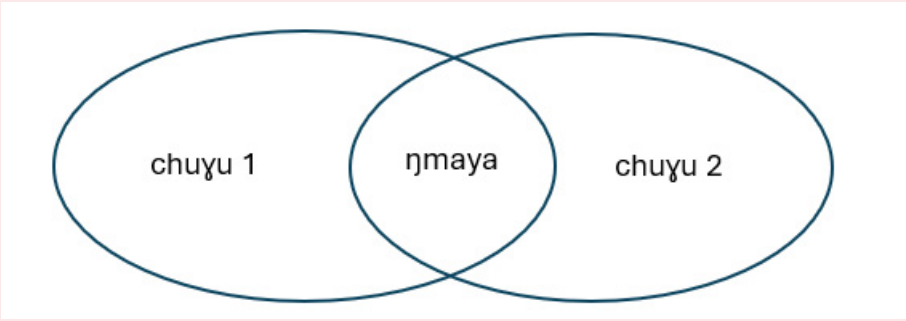
Kali churi maa zaasa tooi zoomi n-nyɛ din paɣira ka maani kpiimba mini buɣa ni wuna ban pahipahi. Yɛliniŋda kamani jɛma, biŋkumda ŋmɛbu, wahi wabu mini dari dibu beni.

Waliginsim gahinda

Waliginsim gahinda maa n-nyɛ bɛ zuliya, bɛ biŋkumda mini waa, nti tabili saha shɛŋa bɛ ni puhiri bɛ churi maa.

Tuma 7.4 Churi Taba Maɣisibu

1. Yumili chu' shɛŋa ti ni kahigi zuɣusaa maa puuni n-yi a ya chuɣu ni tiŋ' shɛli gba chuɣu.
2. Nammi ŋmaya mini waliginsima din be churi maa sunsuuni (A ni tooi zaŋ li niŋ Venn diagram ni, lihimi gbunni ŋɔ):

3. Zaŋmi ŋmaya mini waliginsim shɛŋa a ni nam maa n-sabi satara ata yɛltɔɣa.

Vihi bo yɛltɔɣiŋmasɔri din ni ku a bukaata a gbaŋ sabbu ni gbunni ŋɔ:

ŋmaya	waliginsima
... ŋmali	... Ka dimbɔŋɔ...
....lala	... Tɔ amaa,...
lala n-lahi nyɛ li	,... ŋɔ mi
...kamandee .... lala n-nyɛ	... Dimbɔŋɔ...

..bɛ zaa……ni…	.. ka ŋɔ mi
… yaha…	… amaa

Tuma 7.5 Kali Churi Daanfaani

Yuuni kam yi giligi yi ya lana mini o niriba puhirila churi yi ya.

1. Bɔmi a jaankpee ka yi sabi ka kahigi lɛbiginsim tuma du' shɛŋa din me bee m-maali yi ya puuni yuma ayi din gari la ni. Lɛbiginsim tuma duu ni tooi nyɛ shikuru, diɛma duu, ashibiti, palli bee sabita kpaŋsibu duri (nti pahi pɔmpi kom mini gootanima). Zaŋmiya yi labisibu ni nyɛ shɛli m-mayisi yi taba maa dina ka sabi bɛ dina maa m-pahi yi sani yi yi bɔra.
2. Ninvuɣ' yino kam gili bɔhi n-nya kali chu' shɛŋa zaa ŋan puhiri Ghana puli ni maa nyɔri ni nyɛ shɛli n-ti tiŋgbani maa. Gbaami ka vihi a labisibu maa zuɣu amaa pa a kɔŋko ni nya labisir' shɛli maa, a taba maa gba dina pahiya. Zaŋmi a ni nya shɛli kam maa n-sɔŋ ka yi kahigi li yi kariŋduu.

KARIMBU DIN ZILIGI

- Nukunya, G.K. (2007). *Tradition and Change in Ghana: An Introduction to Sociology*. Ghana University Press.
- Tumasi, K.D. & Adade, C. (2019). *Social studies in scope for JSH 1-3.* Kinddeh

LABILIHI BƆHISI

1.

a. Wuhimi kali churi puhibu ni binyɛra anu shɛŋa bɛ ni mali yihiri chiha.

b. Sabimi ŋmahima dibaata shɛŋa din be a ya chuɣu puhibu ni.

c. Wuhimi binyɛra ayi ŋmahima din be chu' shɛli puhibu ni ka wuhi lala chuɣu maa yuli.

2.

a. Wuhimi binyɛr' shɛŋa a ni baŋ 1a, b ni c puuni maa daanfaani ni nyɛ shɛli n-ti churi puhibu.

b. Banima m-mali lala binyɛra maa n-kuri bukaata?

c. Saha dini ka bɛ mali lala binyɛra maa kuri bukaata?

3. Nammi naŋgbankpeeni n-saɣiti li bee n-zaɣisi li. Kpaŋmi amaŋa n-saɣi ti yaɣ' yini.

"Bipola tuma n-nyɛ li ni bɛ zaŋ bɛ zaɣa n-niŋ kali churi ni din yɛn che ka bɛ kaya ni taada niŋ nyɛvuli."

YAXILI

8

KUM MINI KAYA NI TAADA KUYA MALIBU NI KALI SOLI NAMA WUHIBU

Pilibu

Yaɣili ŋɔ kahigirila kum ni nyɛ binshɛɣu. Di lahi yɛn lihi la sababi shɛŋa ŋan tahiri kum na, kum balibu nti tabili ti ni yɛn doli so' shɛŋa gu ka taɣi kum. Ti nyɛla ban lahi yɛn wuhi karimbia maa kuya maalibu, kuya balibu, kuya maalibu daanfaani ni ʒɛmam pala kuya maalibu. Ti lahi nyɛla ban yɛn zaŋ kaya ni taada kuya balibu m-maɣisi taba. Baŋsim shɛli karimbihi ni yɛn bɔhim maa yɛn sɔŋ ba mi ka bɛ baŋ kuya ni maani shɛm bɛ kali ka lahi baŋ kali shɛŋa gba puuni maalibu. A ni zaŋ a kali puuni kum kubu mini kuli maalibu m-maɣisi shɛba kali ka baŋ ka paɣi ŋa. A ni bɔhim saɣiti, naŋgbanyini ni doligu zaŋ chaŋ yaɣili ŋɔ naabu ni. Yaɣili puuni binshɛɣu din beni mini din be taarihi bɔhim ni biɛhigu bɔhibu puuni zaa nyɛla yim.

TƐH' GAHINDA

- Taɣibu pam pa kana ti kuya maalibu ni kamani kumdaadaka maalibu ni, kahiŋga shɛbu ni, kubiyaaye, ni din pahipahi.
- Kum nyɛmi so yi ti kani ka o dunia biɛhigu naai.
- Kuli maalibu bela kɔŋkoba kali puuni.
- Anfaaninima ŋan be kuli maalibu ni shɛŋa nyɛla, daŋ mini zosimli laɣimbu, ŋun kani maa yɛla teebu, suhusaɣiŋgu niŋbu shee, ni ŋun kani kom nyuhibu.
- So yi kani ka bɛ yihiri chiha ka maani maliŋ maa n-nyɛ kuli maalibu.
- Kum shɛŋa din beni n-nyɛ so saha paaya ka o kpi, lala kpibu ŋɔ so nuu ka dinni, di kuli nyɛla kuriginsim m-paai dilana ka o kpi ka saratinima, pooʒin ni din pahipahi mi tahiri kpirikpɛŋ na.

KUM

Binshɛɣu Din Nyɛ Kum

Di yi ti niŋ niŋgbuna yaɣa che tumbu di saha maa kpibu n-kana maa. Daamdam yi beni nti lahi kani n-nyɛ kpibu. Nyɛvuli kalinsi n-nyɛ kpibu. Di nyɛla ninsala bee binvuɣu yi ti kani. Jia, kpibu nyɛla daadam yi che vuhibu ka di daliri nyɛmi o yaɣ' shɛŋa m-bi lahi tumda.

1. **Yɛl' Shɛŋa Ŋan Tahiri Kum Nakuriginsim:** Daadama yi ti gbaai kpamli, bɛ kpirimi.
2. Saratinima: saratinima kamani loori saratinima, kodili, saazuɣu lubuna kamani tia, yili ni tooi di daadam nyɛvuli.
3. **Doriti:** Doriti kamani HIV/AIDS, shikiri doro, tirikanyɛra, sapuɣu doro ni din pahipahi ni tooi di daadam nyɛvuli din dee yi niŋ ka o bi nya tibiri suŋ.
4. **Sambunima:** Sambunima mini shiriku niŋbu ni tooi di daadam nyɛvuli.
5. **Gamonima:** Gamonima kamani buɣum dili, satahinsi, ni ya lu m-marigi daadama, ni din pahipahi, ni tooi tahi kum na.

6. **Maŋa kubu:** Daadam ni tooi yili o maŋa mia n-di o maŋmaŋa nyɛvuli.
7. **Sotali/kpiinyinima:** Daadama malila dihitabili kadama buɣa ni tooi deei nira nyɛvuli din dee yi niŋ ka lala nira maa tum birigi ba bee m-tum yɛl' biɛɣu din nyɛ taali tiŋa maani. Sonima gba tooi chɛri ka daadam kɔŋdi o nyɛvuli (karimbanima kahigi wuhi di ni nyɛ shɛm kali maani).

Kum Balibu

Ti malila kpibu balibu dibaayi, ŋa n-nyɛ doro kum mini kpirikpɛŋ.

Doro

Doro kum gbunni nyɛla kum shɛli din yɛn ku ka di nyɛla doro sababi bee kuriginsim m-paai so, amaa ka ni yɛl' shɛŋa kamani saratinima, pooʒin bee bibiɛlim zuɣu. Di wuhirimi kadama pa yom ka wun kani maa bo bee ka yɛl' shɛli n-di o nyɛvuli maa. Jia, di nyɛla doro kum bee kuriginsim kum. Kpirikpɛŋ

Haŋkali bɔhigu

Kum doro nyaaŋa, yɛl' shɛŋa benimi n-gba ni tooi tahi kum na? Kahigimya lala yɛla maa shɛŋa ka che ka yi ban be yi bɔŋ maa ni maa di di daanfaani.

Pumpɔŋɔ, karimmiya ŋan do gbunni ŋɔ ka zaŋ yi nyabu pahi.

Kpirikpɛŋ nyɛla kum shɛli din bi kuri ni doro shee la yɛl' shɛŋa n-niŋ. Ŋa shɛhira n-doli ŋɔ na:

1. **Ninvuɣikuli:** Dimbɔŋɔ nyɛmi so yi kpi ka di nyɛla ninvuɣ' so n-ku bee ninvuɣ' bɔŋ n-laɣim ku o. Ti ni tooi boli lala kubu ŋɔ ninvuɣikuli din dee yi nyɛla bɛ shɛla da n-ku o, amaa din deei yi nyɛla bɛ bi she da, ti ni tooi boli li sarati.
2. **Sarati kum:** Dimbɔŋɔ nyɛla kum shɛli din kura ka di sababi n-nyɛ sarati libigirili kamani loori sarati, lur' kpɛŋ, dor' libigirili, ni din pahipahi. Dimbɔŋɔ nyɛla kum shɛli din ka shili maalibu.
3. **Maŋa kubu:** Di tooi niŋda di yi ti niŋ ka so di o maŋmaŋa nyɛvuli, piriŋ la dilana dahaŋkali m-miligi bee tɛha doro n-gbaai o bee miisim shɛli puuni ka o be. Maŋa kubu nyɛla tɛha doro kpiini ka nira yi nya tabisɔŋ mini gbubiri suŋ o ni tooi gu ka taɣi li.

   Di yi nyɛla nyini bee so ka a mi ka o dahaŋkali miligiri ka chɛri o, ka o yihi tahima, bee ka o tɛhiri ni o ku o maŋa, di tu ni o bo sɔŋsim yonyoma. Yɛlimi zaɣ' kurili, yi shikuru ni saawarimaana/bigula mini saawarimaandiba karachi, karimba, bee alaafee bɔnti maŋa karachi. Teemi kamani lala tɛha ŋɔ nyɛla di ni tooi tibi kari, sɔŋsim mi beni.

Pooʒin: Daadam yi nyu pooʒin bee n-vali tiim diŋgaliŋgam. Lala ŋɔ ni tooi nyɛ sarati bee o shɛla da.

Kum Barinanima

Saha shɛŋa nira ni tooi yɛli ni kum tiligirila daadam ka chɛri doro, amaa di lahi mali di ʒiri yɛl' shɛŋa n-tiri ŋun kani maa ni che shɛba bahi nyaaŋa maa.

Di ni ʒiri yɛl' shɛŋa maa n-dolina ŋɔ.

1. **Laɣidili mini fakari**

   Daadam yi ti kani, di ʒirila laɣidibo na. Din mi tahiri lala ŋɔ na n-nyɛ kum sɔɣibu, kuli malibu, binyɛra zuɣu yɔbu, ni din pahipahi. Di yi nyɛla ŋun kpi maa niŋla ninsariŋga, din tooi booi daŋ maa nyamma. Dimbɔŋɔ nyɛla buni kubo ni laɣidili n-ti kum maa daŋ.

2. **Suhufuŋbo**

   Suhufuŋbo nyɛla din tooi paari niriba pam, wachi dubo, zaɣisibu, suhusaɣiŋgu, ni suhuŋooli gba lahi paarila niriba. Kum nyɛla din ʒiri suhugarigu mini daŋgana na daŋ puuni.

3. **Biɛhigu nyaanlabibo mini waligi maŋa n-ti ʒia**

   Nira kam ŋun kɔŋ o suhu ni yura nyɛla ninsabisi ni paari so, ka lahi yihiri o zaɣa ka chɛri biɛhigu. Saha shɛŋa beni, ban beni bɛ kɔŋko tooi zooi ka bɛ waligiri bɛ maŋa n-ʒiina ka lahi ka sɔŋsim. Daŋ shɛli nira yi kani ka che m-bahi nyɛla din ni tooi nyɛ wahala sɔŋsim yi kani, di yɛn bela di ko ka che kpim maa ni daa na be o nyɛvuli ni ka maani bɛ bukaatanima shɛm.

4. **Niŋgbuna daalaafee vuubu**

   Jɛlinsi ni suhufuŋbo shɛli din be kum kubu ni maa nyɛla din tahiri niŋgbuŋ kom taɣibu, wumsim, gogaliga, niŋgbuna ni biɛrim ni kɔrisi ka dibu ni na. Din tooi lahi tahi barina zaɣ' titali na, m baɣaka niriba zuɣu bee ban mali dor' kura.

5. Birimbu, haŋkali dambu ni zuɣupuri ni yɛligola ŋan pahi

6. Kum ni tooi tahi birimbu, suhuŋooli, niŋgbungbaɣili, ni haŋkali polo doriti ŋan pahi, di bahi bahindi kpirikahili. Daadam biɛlim vuubu

   Kum boorila tuntumdiba ka di mali barina zaŋ ti tuma duri. Tuntumdiba vuurimi, di bahi bahindi kpirikpiɛŋ yi ti niŋ bihi mini bipola ban nyɛ tiŋgbani sɔhibiɛɣu kpamba sunsuuni.

7. **Sotali:** Kpir' kahili bee kpirikpiɛŋ shɛli min niŋ ka di mali suhubɔhibo.

So' Shɛŋa Nira Ni Yɛn Doli N-Taɣi Kum

Haŋkali bɔhigu

Kpɛmi link ŋɔ ni n-ti nya kpibu taɣibu soya ka zaŋ a nyabu maa sɔŋ a bɔŋ maa nima. Chɛliya ka yi kahigi yi kariŋduu maani.

https://www.google.com/search?sca_esv=a324f93b4d046afe&q=How+to+reduce+death+rate+in+a+country&sa=X&ved=2ahUKEwj_pbr-

Karimmiya din do gbunni ŋɔ m-pahi yi ni pun karim shɛŋa zaŋ jɛndi nira ni yɛn doli so' shɛli tayi kpibu zuɣu.

Biɛhigu tayibu

1. **Alaafee bindira:** Di tu ni ti mali zaɣa ni bindi' shɛŋa ti ni dira. Di malila bukaata ni ti bindira puuni binwala, ʒɛvarivari, biŋkuma nti pahi niŋgbuna ni alaafee bindira. Dimbɔŋɔ kpaŋsirila ʒiyoya ka guri nira ka chɛri dor' shɛŋa.
2. **Nii chɔribu:** Di tu ni ti bo tuun' shɛli din yɛn chɔriti ti niŋgbuna n-niŋda, kamani chandi, guubu, bee diɛma ni yiɣijam shɛŋa. Ti yi kuli beni ka bi chɔriti ti nii ʒim ni tooi dii bi zɔri viɛnyɛla ti ʒisoya ni, lala ŋɔ mi nyɛla barina zaŋ ti ti daalaafee.
3. **Shigaari chɛbu:** Shigaari nyubu malila barina zaŋ ti niŋgbuna, lala zuɣu, di tu ni nira zaɣisi bee n-che taba nyubu. Di nyɛla din saɣindi niŋgbuŋ maa yaɣ' shɛŋa, di mi ni tooi che ka nira kɔŋ o nyɛvuli.
4. **Daam nyu n-saɣisi:** Di viɛli pam ni nira zaɣisi daam nyubu, amaa so yi nyura, di tu ka o kpaŋ o maŋa ka di bi kuuni o n-ti yaɣi. Di nyu n-kuli.

Alaafee bo n-ti maŋa

1. **Zoomi chaŋ n-ti yuli a daalaafee zuɣu ashibiti ni**

   A yi bɔ saha n-ti amaŋa n-chani ka bɛ ti zahindi a ka yuuni a daalaafee zuɣu di yɛn chɛmi ka a baŋdi a dɔriti ka daŋdi tibiri li. Bɛ ni tooi zahim n-nya doro kam ka tibi li yom pɔi ka di naan yi kpe yɔɣu.

2. **Shɛriti chibbu**

   Di tu ka nira kpuɣi shɛriga chibbu nimmɔhi ka zaŋ li niŋ talahi o maŋa zuɣu biɛhigu ni. Kpaŋmi a maŋa ka a mali lahibali zaŋ kpa shɛr' shɛŋa din tu ni a chibira mini ti' shɛŋa di ni tu ni a vaanda ka di ti a nyɛvuli tooni. Ŋmahinli, bɛ chibiri bihi gbalibilafiɛbifiɛbi mini tirikanyara shɛriti din yɛn kpaŋsi bɛ daalaafee.

3. **Doro bambu**

   Dor' shɛŋa beni n-nyɛla din ka tibbu, tima ka di kuli mali m-bamdi ŋa. Lala dor' bamda ŋɔ kamani shikiri doro bee ʒim doro ka nira yi nya ti' maŋa n-vaanda din tooi darigi o nyɛvuli.

Maŋa gubu soya

1. **Loori balati gabu:** Nira yi duhiri loori bee m-be loori puuni ka ga di balati di guri o mi.
2. **Hɛlimɛnti pilibu:** Nira yi bari bimbarigu ka pili hɛlimɛnti bee dansi tuma ka o tumda di nyɛla din yɛn ti gu o ka che kpirikpiɛŋ. Ti yi pindi hɛlimɛnti, ti ni tooi gu ti zuɣu bee ti zuɣuŋmani ka che daŋ' karili di yi niŋ ka ti ba cheche bee moto n-lu.

3. **Maŋa gu ka che lubu:** Di malila bukaata ni ti bo soya n-gu ti maŋa ka che lubu kamani nusuriti piribu, n-dooni sɔŋ shɛŋa din bi saligira zuɣu, m-mindi kom din do taali polipoli zuɣu, n-che batibati ni chandi ni din pahipahi.
4. **Tiraafiki zalisi:** Ti doli tiraafiki zalisi di yi niŋ ka ti duhira bee n-yɛn baai yaɣi palli din yɛn che ka ti gu ka taɣi saratinima mini kpibu. Dimbɔŋɔ wuhirimi ni talahi n-nyɛ li ni ban doli pala zaŋ tiraafiki zalisi n-tumdi tuma.

Haŋkali daalaafee

1. **Jelinsi gbubbu:** Kpaŋmi a maŋa m-baligi jelinsi, niŋmi jelinsi baligibu tuma kamani n-fanʒia a ko, din tooi dam a haŋkali.
2. **Haŋkali daalaafee sɔŋsim:** A yi ti nya ka di bɔbi a to nyin bɔmi sɔŋsim haŋkali daalaafee karachinima bee naŋgbanyini layinsi nima sani di ni gu a ka che kpibu.
3. **Saratinima mini alobonima taɣibu:** Bɔmi soya kamani kpatuɣa din yɛn baŋdi nyɔhi yibu, ka che ka nɛma din gbaari buɣum yomyom niŋ katiŋa ka che buɣum ni be luɣishɛli di yɛn gu ka taɣi buɣum dili.
4. N-zo ka che biɛhi' yɔya kamani kɔrinfahili, danyuli, ni niriba paɣiba laɣibu. Lala biɛhisi ŋɔ nyɛla din damdi nira daahaŋkali. Haŋkali ŋɔ mi yi booi di ni tooi tahi suhudamli din ni di nyɛvuli. Nira yi bɔri ni o gu ka taɣi yɛligɔla din yɛn dam o dahaŋkali faashee o doli kpamba yɛligu ka niŋ katiŋa ka che din chihira tumbu biɛhigu ni.

Tuma 8.1 Kum

1. Laɣimmiya yi maŋa niriba ata bee niriba anu bɔŋbɔŋ. Wuhimiya binshɛɣu din nyɛ kpibu, yi bɔŋ maa puuni.
2. Yi bɔŋ maa puuni, kahigimiya n-wuhi taba biɛhi' yo' shɛŋa din be yi yanima puuni ka wuhi so' shɛŋa di ni yɛn doli n-gu ka taɣi ŋa. Yi yi mali zilisigu nyin lihimi zuɣusaa lahibali maa ni n-teei a maŋa.
3. Kahigimi dor' shɛŋa ŋan ni tooi che ka nira kpi ka wuhi so' shɛŋa nira ni yɛn doli n-gu ka taɣi lala doriti maa. Zaŋmiya yi labisibu maa n-niŋ adaka din do gbunni ŋɔ ni. Tuuli dini maa nyɛla shɛhira n-tin ya ni yi yuli ka labisi yi toli dina.

Doro	Gu ka taɣi soya
gbalibilifɛbifɛbi	shɛriga chibbu

4. Sabimiya yi ni nya lahibali shɛli n-sɔŋ ka che ka yi karinduunima di di daanfaani.
5. Bɔmi a jaankpee ka yi kahigi kpibu ni chani ka ʒiri yɛl' shɛŋa maa. Wula ka a yɛn sɔŋsi a zo bee a dɔɣira din yi niŋ ka o ni yuri so kpi?

Ghana kaya ni tada kuya maalibu taba zaŋ mayisi

Piligu tuma

Lihimiya viidiyo shɛŋa ŋan be linkinima ŋɔ ni n-wuhi din jɛndi kuya maalibu ka che ka yi kilaasi maa zaa di yi ni nya binshɛyu di puuni maa daanfaani.

- https://www.tiktok.com/@ep_usheringagency/video/7530623979745266950?is_from_webapp=1&sender_device=pc.
- https://www.bbc.co.uk/news/av/world-africa-40716576

Kuya Mini Kuya Maalibu

Kuya nyɛla yɛl' shɛŋa biɛhigu ni sayiti ka tiŋbihi zaŋ ŋa kumsiri ka chɛbisiri ŋun kani. Kuya nyɛla layinsi ka ban na ne layinda n-kulisiri kpim o yaannima tooni. Kuya maalibu pula ʒii buta zuyu. Di malila piligu, sunsuuni ni bahigu ka daŋ kpamba ni daŋ bihi mali li teeri bɛ kpim yɛla ka lahi sɔŋdi suhugarigu ni paai shɛba maa. Lala maliŋ ŋɔ nyɛla kɔŋkɔba zuliya kam mini adiini kam puuni. Maliŋ malila zalikpan' shɛŋa ŋan gbubi li, kamani niriba ban yɛn be kuli maani maa tuma ni yɛn nyɛ shɛli, maliŋ shɛŋa ŋan gahim ni saha shɛŋa di ni tu ni bɛ maali ŋa, ni din pahipahi, din yɛn sɔŋ maali ŋun kani maa zuyu.

Kuya Balibu

Doli linki ŋɔ: https://www.purecremation.co.uk/articles/types-of-funeral-services

Bɔmi a jaankpee ka yi kahigi yi ni karim shɛli maa.

Kuya malila balibu ka di ni maani shɛm jɛndi taada bee adiini shɛŋa. Diba anahi shɛŋa tin ni tooi boli ŋa puuni n-nyɛ:

1. kaya ni taada kuya
2. kuya ŋan ka zama pam layimbu
3. kuya ŋan maalibu naari gbala ni
4. musulunsi sɔyibu

Kali kam kuli bela di ko ka di maliŋ lahi be kɔŋkɔba.

Kuya Daanfaani

Pumiya bɔŋbɔŋ n-doli linki ŋɔ n-kahigi yi ni nya anfaani shɛŋa ŋan be kuya maalibu ni wuhi bɔŋ shɛŋa ŋan be yi kariŋduu maa ni.

https://www.batesville.com/for-families/why-a-funeral/.

Pumpɔŋɔ, karimmiya din do gbunni m-pahi yi ni pun kahigi shɛŋa maa zuɣu.

Kali kam puuni kuya maalibu nyɛla din mali anfaani. Anfaannima maa puuni shɛŋa n-do gbunni ŋɔ.

1. Di sɔŋsirimi ka suhupiɛlli niŋda zaŋ chaŋ kpim maa biɛhigu, o taarihi ni o ni daa zali yu' shɛli polo. Kuli ŋɔ maalibu ni, kuyila yiina n-teeri kpim maa biɛhigu ni daa nyɛ shɛm, o dɔɣim lahibali ni tuun, suma teebu. Di nyɛla saha shɛli bɛ ni mali yɛri o daa ku bukaata shɛli dunia ŋɔ ni sɔŋsim shɛli o ni daa zaŋ ti o mini ban be. Lala lahibali tibu nyɛla din yɛn sɔŋ taɣi niriba hala ka bɛ taɣi bɛ biɛhisi.
2. Kuli maalibu sɔŋda m-baligiri suhugarigu, wachi, ni nii gbaɣisibu din tuuri paari niriba maa. Kuya sɔŋda niriba ka bɛ girita bɛ yi kɔŋ bɛ yura nyaaŋa. Niriba yurilim ni be so zuɣu yi kani, di tirila ban yuri o maa saha ka bɛ yɛli din be bɛ suhuri ni zaŋ chaŋ kpim maa polo.
3. Kuya maalibu shee nyɛla luɣ' shɛli nandahima mini nambɔɣu ni niŋda. Di lahi tirila daŋ bihi soli ka bɛ laɣindi wuhiri bɛ suhugarigu ni nyɛ shɛli, ka di wuhiri miisim saha anfaani shɛli din be daŋ laɣimbu ni.
4. Kuya nyɛla so' shɛli din laɣindi daŋ mini zosimli. Di nyɛla luɣ' shɛli daŋ bihi ni tɔɣisira ka labiri shɛri taba viɛnyɛla, n-gubiri sɔŋdi taba yɛla di yi ti niŋ ka di mali bukaata ni bɛ sɔŋ so. Kuli maa yi ku, daŋ bihi ti tabili sokam yɛn laɣimmi m-bo simsiri suŋ n-ti ŋun kani maa. Ni ka daŋ mini zosimli yɛn niŋ naŋgbanyini n-chɛbisi kpim maa.
5. Kuya n-wuhiri ni zaɣila dunia ʒii naaya. Maliŋ maa maanimi ni di zaŋ chɛbisi kpim maa ka tiŋ' shɛli lala niriba maa ni yina nima baŋ ni dilana lahi ka o nyɛvuli puuni. Di wuhirimi kadama o nyɛla ŋun paai o yaannima tooni.

Kali Kuya Maalibu Zaŋ Maɣisi Taba

Di ni niŋ ka *ʒilɛli* kam ni di kali maa zuɣu, kuya maalibu bela kɔŋkɔba ʒilɛli kam puuni.

Lihimiya Dagbamba kuya maalibu tudu yaɣili ka yi kariŋduu maa kahigi li. https://youtu.be/dpjH7llH3WU

Haŋkali bɔhigu

Pumiya niriba anahinahi bɔŋ n-kahigi waliginsim shɛŋa ŋan be viidiyo maa ni mini ku' shɛli maalibu a ni na min nya a ya. Lihi kpa neen' shɛŋa niriba maa ni ye, bɛ yila yilibu, bɛ biŋkumda bee wahi wabu (di yi beni), chih' shɛŋa bɛ ni yihira nti pahi binshɛɣu a ni tɛha ni di mali bukaata. Karimmi li n-wuhi a taba maa.

GHANA ŋƆ KALI SHƐŊA KUYA MAALIBU

(karimba/tiransileeshin tu ka o kahigi kali shɛli pɔi ka naan yi zaŋ li m-mayisi di kali shɛŋa.)

Bononima Kuli Maalibu

Pɔi ni sɔɣibu

Ban kpi ka di nyɛla doro bee kuriginsim kum, bɛ kuli maalibu n-nyɛ (Ayie). Ban mi kpi kpirikpɛŋ kuli n-nyɛ Atofowuo. Di chihira ni su kpi Atofowuo kum ka yi maali o kuli, di shɛŋa n-nyɛ puli yihibu mini maŋa kubu. Yaha, tuuli dɔɣim mini bilɛri gba ka kuli. Bɛ dihitabili nyɛmi kadama tuuli dɔɣim bia yi kani ka bɛ maali o.

Nira yi kani, o daŋ yɛn niŋla katiŋa ka che bindirigu. Faashee bɛ ti sɔɣi naai ka naan yi tooi di. Lala saha ŋɔ yuli m-booni 'Mmuadadie'. 'Mmuadadie' saha guli ko ka bɛ ŋubira, n-niŋ guchisi pum bɛ naŋgbampiba din yɛn wuhi ni bɛ kumdila kuli. Kambɔnsi mi li la 'abese no'.

Pɔi ka Anashaarasili kum sɔŋbu ti kana, mɔ' shɛŋa mini va' shɛŋa ka bɛ daa mali sɔŋdi kum maa. Nira yi daa yi kani, bɛ yɛn zaŋla binnyurili tahi nayili n-ti yɛli naa maa ni bɛ nira nyɛla ŋun labi o yaannima sani kamani kali shɛŋa gba puuni bɛ ni niŋdi li shɛm Ghana ŋɔ. Kambɔntiŋa, di chihira ni nira yɛli ni naa kpiya. Di ni tu ni nira yɛli shɛm nyɛmi "O chaŋla tiŋkpaŋa maa" ni yɛltɔɣa shɛŋa ŋan pahipahi. Di lahi chihira ni nira garigi naa maa kuli pɔi ka nayilinima maa naan yi garigi li.

Bakɔi (dabaanii kambɔnsi kalinli puuni) kum maa nyaaŋa, daŋ maa zaasa yɛn laɣimla bɛ daŋ yili puuni n-teei kpim maa yɛla. Lala ʒii ŋɔ ni ka bɛ yɛn gbaai o sɔɣibu dabisili mini o kuli zalibu daa. Bɛ ni tahi binnyura n-ti ti nayili nti garigi nayili kuli maa ni yɛn maali shɛm.

Sɔɣibu saha

Sɔɣibu maa dali, bɛ yɛn zaŋla kpim maa yina palo ni. Paɣiba n-yɛn kum pɔi ka sokam naan tooi nya o. Di ni nyɛ shɛm, bɛ yɛn dihila kum maa nachiinsi n-wuhi o zaa bee o tuma ni daa nyɛ shɛli. Saha shɛli kpim ŋɔ ni doya ŋɔ, niriba yɛn chanila o sani nti wuhiri bɛ kpaliŋkpaa jilima ni nyɛ shɛli.

Pɔi ka bɛ zaŋ kpim maa n-niŋ kum daadaka ni, bɛ yɛn bolila kum maa bikpɛma sani ka o yina nti chɛbisi o. Kum daadaka maa yi kuli walim n-yo, di bi tu ni di lahi yooi yaha. Kambɔnsi malila dihitabili ni kum nyaaŋa biɛhigu lahi beni mi. Di pahila bɛ jilima ni, bɛ yi zaŋ kpim maa n-niŋ o gballi puuni, bɛ zaŋdila pina din nyɛ laɣipiɛligu m-pahi. Din ka o yɛn zaŋ n-da kom soli ni. *Bɛ dihitabili puuni,* daa maa ha, bɛ daa bi sɔɣiri nanima bɛ kɔŋko. *Bɛ daa gbahirila ninvuɣ' shɛba m-pahira.*

Bihi n-dari bɛ laamba kum daadakanima. 'Mmamma' nima mi n-su gbala gbibu (bipola ban kpini kpim maa daŋ). Gbala maani, abusuapanyini nima yɛn bahila kom pɔi ka kum daadaka maa naan sheei gballi maa puuni. Bɛ ni niŋdi shɛm, bɛ karitila kpim maa

paɣa maa gbala maani chandi. Bɛ yi yi gbala maa ni n-labi yiŋa, sokam yɛn paɣila o nuu pɔi ka naan yi kpe yili maani.

Kuyili maa ni, kubihi maa yɛn ʒila tooni ka saamba maa doli tiri ba nuu. Saamba ŋɔ yi nya ʒishɛhi naai, wulana yɛn gilimi nya bɛ zaa ni kpe kuli maa na so zuɣu. Saamba maa zaa tooi zooi ka bɛ tirila daliri yiŋga. Dina n-nyɛ, "kpim maa ni daa kani, o niriba daa tim na nti yɛli ti. Wulana maa yɛn zaŋla bɛ zilinkom ŋɔ n-labi ti yɛli kubihi maa. Saamba ŋɔ yi zaŋ bɛ kunzoo din nyɛ laɣipiɛliga n-ti naai, bɛ yɛn yɛli li mi ka salo zaa wum, ka bɛ pa doli taba n-chaŋ bɛ yilikpɛrili ni nti di ka nyu. Daa maa ha, bindirigu dibu daa kani.

Sokam ni mi ka binshɛɣu niŋda kuyili maa nyɛmi kpim maa deennima yɛn bɔla binyɛra n-dihi ŋa nachiinsi zalizali gballi maa gbuni. Lala binyɛra ŋɔ tooi zoomi n-nyɛ sutura mini duɣili binyɛra. Deennima ŋɔ yi kpɛri kuli ŋɔ paɣisaribihi yɛn ʒila binyɛra bɛ zuɣiri ni doli ba ka so mi mali ba n-wuhiri niriba yimbayimba.

Sɔɣibu nyaaŋa

Zaawuni kurigu ayɔbu ka kuli maana n-naara. Daŋ maa yɛn laɣimla bɛ daŋ yili maa ni m-maali laasabu. Di yi wuhi ni bɛ nyɛla samli, daŋ maa yɛn pirila samli maa n-ti taba n-yo.

GHANA FANTINIMA KUYA MAALIBU

Dɛtseyi/Fundahɔ

Kurumbuna maa ni ha, nira yi daa kani, tuuli bɛ ni yɛn garigi so nyɛla tiŋnaa. Di nyaaŋa, ka bɛ naan yi garigi daŋ bihi mini tiŋbihi. Bɛ daa yi tooi zaŋdila kpim maa n-sɔŋ ka daŋ maa nya yiko m-maali shili. Bɛ daa yi yɛn sɔŋ kpim, bɛ yɛn paɣimi yihi pihim maa o niŋgbuna puuni. Saha shɛŋa mi bɛ daa yi bɔri ni bɛ sɔŋ so bɛ kpaarila da' tulli n-nyuhi o. Bɛ daa lahi mali binnyɔma kamani kanaafiri n-sɔŋdi kpim. Kpim maa bihi n-simsi ni bɛ suugi o kom, amaa daŋ maa puuni paɣikpɛma gba ni tooi niŋ li. Tɔ amaa, di tumi ni bikpɛma sani maa n-daŋ niŋ kom shihi o pɔi ka o tuzohi maa naan yi pahi o zuɣu. bɛ yɛn pinila kpim maa ka ŋmahi o nyinnyɛhi. Kom din bii zaliŋ ka bɛ mali suuri kpim maa buta zuɣu. Pɔi ka bɛ yɛn suugi kpim maa, daŋ maa yɛn ʒila chibo, sɔɣiso, bodua, poora nti pahi kosuri binyɛra. Bɛ yi suugi o kom naai, bɛ yɛn mali o la shili ka zaŋ o sɔŋ garo zuɣu. Bɛ yɛn bɔla niriba ka bɛ yuuni ka tiri taba hali ka biɛɣu ti neei, ka bɛ naan bo simsibu n-ti o.

Neen' shɛŋa bɛ ni mali sɔɣiri kpim: Mfantse niriba malila dihitabili kadama kum nyɛla gorim ka kpiimba gori chana ni bɛ ti tuɣi bɛ biɛhigu bɛ yaannima sani. Lala ŋɔ zuɣu, bɛ yɛn bɔla sochanda ni mali bukaata ni binyɛr' shɛŋa zaa. Bɛ yi yɛn so o bihi maa m-bɔri kum daadaka na. sɔŋ, kuntu, difiɛli, sutura, ni liɣiri nyɛla neen' shɛŋa bɛ ni mali n-tira. Kpim maa simnima gba ni tooi bo neen' shɛŋa bɛ ni bɔri ni bɛ zaŋ chɛbisi o na. Din tooi nyɛ liɣiri, sariga bee nintuhi. *Bɛ ʒandila lala nɛma ŋɔ niŋdi kum daadaka maa puuni m-pahi kpim maa zuɣu.*

Sɔɣibu

Bɛ yi niŋ lala maliŋ ŋɔ naai, bɛ yɛn bahila kom, ka zaŋ kpim maa n-simsi. Kpim maa yiŋa bidibisi n-yɛn ʒi o ka ban pahi mi biɛli o nti simsi o. Bɛ yi simsi n-naai, ka bɛ labi yiŋa. Bɛ ni laɣim zamaatu, n-deei pina mini sɔŋsima.

Eyipa Anaa Sikasa

Bɛ daa yi zaanila kuya daa biɛɣu pihinahi nyaaŋa Asibiri mini Alaamishi dabisa, saha ŋɔ ŋuna dansi bi lahi mali bɛ kpim sɔŋdi moochuri ni n-yuura piriŋla sam' shɛli din be dinni maa zuɣu. Bɛ ni zali teebuya n-deei sɔŋsim. Kuli maa piinila wuntaŋani kurigu yini saha. Kuli maa biɛɣu yi ti neei, bɛ yɛn tila leensi din yɛn deei saamba bee tiŋa maa yi mali diɛma duu ka bɛ zaŋ kuli maa tahi ni maa ni. Daŋ maa yɛn yɛla neen' sabila bee neen' ʒɛhi. Shɛba yɛn chanila napɔnzaŋa. Paɣ' shɛba yɛn pilila bɛ zuɣiri. Yila yɛn yiinimi gabiri biŋkumda ni. Ninvuɣ' kpɛma n-tooi ʒiini zama maa tooni. Bɛ ni niŋ saamba ban kana ni bɛ ti puhi ba ti zuɣusuŋ maa maraaba ka ti ba binnyura. Bɛ yi ti ba binnyura ŋɔ naai, bɛ gba ni zaŋ bɛ sɔŋsim n-ti. Kumaaniba ŋɔ ni labi bɛ sani nti puhi ka paɣi ba. Zaŋ chaŋ zaawuni kurigu ayɔbu, kuli maa yɛn naami. N-kaai biɛɣu asiba, ka bɛ lahi laɣim na nti deei sɔŋsim shɛŋa din na beni. Saha shɛŋa beni, bɛ ni tooi bo binyɛr' shɛŋa lahi ti kunzoriba maa. Di yi niŋ ka kpim maa kpi ka che o paɣa ka bɛ zaŋ o ʒili takaba. Eyipa, bee Sikasa, nyɛmi bɛ yi maali so kuli o sɔɣibu nyaaŋa.

Yɛlimuɣira Ɗan Be Kuya Maalibu Ni

Lahi lihimiya viidiyo ŋɔ ka zaŋ li m-maɣisi yi ya bɛ ni maana kuli shɛm. kahigimiya yɛlimuɣira shɛŋa bɛ ni zaŋ pahi maliŋ maani.

https://www.bbc.co.uk/news/av/world-africa-40716576

Ninneesim ŋɔ saha kuya maalibu nyɛla din pa yɛm pam Ghana ka niriba pa niɣim yɛlimuɣira n-kpɛhi kaya ni taada nima maani. Yɛlimuɣira maa puuni shɛŋa m-bɔŋɔ:

1. **Laɣisaɣimbo kpaŋsibu:** Simnima mini dɔɣiriba zuɣu ŋɔ pa bɔri ni bɛ maali bɛ kuli ka sokam yɛri di yɛla timpuuni. Bɛ kuɣilimi ka di ŋmanila dina n-yɛn chɛbisi kpim maa ka mali o dooshee. Dizuɣu, kuya pa kpaŋsimi ka niŋ shaara, n-wuhiri daŋ buni mini zaashee. Di shɛhira n-nyɛ kahin' shɛli bɛ pa shɛra, kubiyaaye shɛli bɛ ni pa piira, bindir' shɛŋa bɛ ni yɛn duɣi, kum daadaka shɛli bɛ ni yɛn maali ni luɣishɛli bɛ ni maali kuli maa. Lala taɣibu daliri kuli nyɛmi, bɛ bɔri ni bɛ maalila kpim maa zuɣu ni viɛlim ka baŋsi niriba ka bɛ baŋ bɛ daŋ maa zaashee bɛ ʒilɛli maani.

2. **Ninneesim ʒamana tabiibi baŋsim zaŋ kpɛhi biɛhigu puuni:** Di ni nyɛ shɛm, simnima mini dɔɣiriba simdi ni bɛ be kuli maa maalibu ni, amaa tabiibi baŋsim taɣila kuya yɛliniŋda, ka yɛlipala kamani live streaming, digital invitations, ni pohim zuɣu molonima pa zooi n-niŋ bayana. Ka di che ka niriba pam pa be kuya maalibu ni. Din lahi pahi, daŋ shɛba pa ŋmaarila (di bahi bahindi bipola maa) yɛli kam din niŋdi kuli maani maa.

3. **Kaya ni taada mini dolodolo yɛliniŋda laɣimbu:** Adiini nyɛla din kana ti taɣi kuya maalibu saha ŋɔ. Di pa zooya pam ka a nya ka niriba pa zaŋ dolodolo daadiini yɛliniŋda m-pahi Ghana ŋɔ kaya ni taada kuya maalibu zuɣu, kamani dolodolo nima ni pa sɔɣiri shɛm bɛ choochi nima ni, kum yi ku ka zama laɣim, ni din pahipahi. Lala laɣimbu ŋɔ wuhirila kali maa yɛligibu ka wuhiri niriba daadiini nyɛ shɛli Ghana.
4. **Anashaarasili zaŋ kpɛhi kuya maalibu ni:** Pumpɔŋɔ, niriba pa mɛmmɛla ya m-mali ŋa m-maani kuya n-ti niriba dansi. Dimpɔŋɔ pa chɛmi ka kuya maalibu pa niŋ laɣibɔhibo shee, ka daabihi pa ginda bɔri tumanima kamani duɣili, nachiinsi dihibu, biŋkumda ŋmɛbu, kum daadaka maalibu, kuyila yilibu ni di ka nyu nima ni bɛ tum. Lala anashaarasili malila di nimbiɛri ni di ninsuma zaŋ ti kuya maalibu. Di ninsuma ni nyɛ shɛli nyɛmi, di suurila ʒili ka chɛri daŋ bihi; tɔ amaa, di lahi chanimi ni laɣidibo.
5. **Zaɣa zaŋ niŋ nachiindihiriba tuma ni:** Nachiinsi mini nɛma yɛbu kuyiya ni pa leela nachiindihiriba tuma. Kuyiya pa nyɛla nachiindihiriba tuma, ti ni tooi nya di shɛhira ti kali biŋkumda ni, wahi ni, hailaafu biŋkumda ni, yɛltɔɣitaɣimalisi yɛlibu ni, ni ŋmahiŋgbana yaabu ni. Lala yɛla ŋɔ zaa nyɛla bɛ ni mali shɛŋa maani kpim maa zuɣu.
6. **Daŋ mini tiŋa tuma taɣibu**: Kali tuma din za n-guli kpim maa daŋ, kamani ninvuɣ' shɛba ban tu ni bɛ bo kum daadaka maa mini daŋ yili shɛli puuni di ni tu ni bɛ maali kuli maa, zaa pa taɣimi saha ŋɔ. Kuya maalibu din na kuli nyɛla yɛl' shɛli kpaŋsiri nangbaŋyini niriba sunsuuni ka kpaŋsiri nangbanyini tiŋa ni.

Tuma 8.2 Kuya Mini Kuya Maalibu

1. Bɔmi kahigibu zaŋ chaŋ kuya mini kuya maalibu a ya ninkurigu sani, ka wuhi a kuli maalibu ni piini shɛm hali ni di naabu.
2. Zaŋmi bɔhisi ŋan bɔŋɔ ka di sɔŋ a ka yi kahigibu maa ni ka kpaŋ a maŋa ka a sabi yɛl' shɛŋa o ni yɛli ka di anfaani maa n-sɔŋ.
   - **a.** Ŋuŋi lee tu ni o garigi daŋ maa ni zaɣila kani?
   - **b.** Nira yi kani naai saha waɣilim wula ka bɛ mali maani o sɔɣibu shili?
   - **c.** Ŋuni lee su o sɔɣibu shili maa maalibu?
   - **d.** Wula ka bɛ lee maani kpim maa shili?
   - **e.** A ni tooi yɛli ma binshɛɣu bɛ ni mali pahiri n-sɔɣiri kpim maa?
   - **f.** Bɔ ka niriba lee zooi ka bɛ yɛra zɔri kuli?
   - **g.** Bɔ chiha ka bɛ lee yihira pɔi ka naan yi sɔɣiri kpim maa?
   - **h.** Bɔ chiha ka bɛ yihira kpim maa sɔɣibu nyaaŋa?
   - **i.** Saha waɣilim wula ka sɔɣibu dira?
   - **j.** Saha waɣilim wula ka bɛ mali kumdi kuli?

k. Taɣibu wula lee kana kuli sɔɣibu ni yuun' pishi din gari ŋɔ ni?

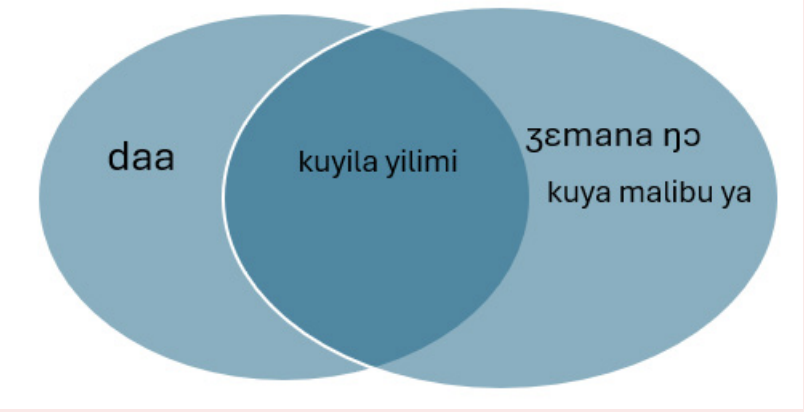
3. Che ka a mini a bɔŋ nima maa di fiila aŋ kpa yi daalizama maa polo, laɣimiya lahibali shɛŋa yi ni deei maa, m-nam yɛltɔɣa n-sɔŋ yi kariŋduu maa zaasa.

4. Dumi pɔhim zuɣu nti vihi bɔ na' kuli, tindaan' kuli ni maani shɛm (bee tiŋa asanza nira), paɣipuulana mini bihi. Kpahimmi kuli maa maalibu niŋsim kam zaa, kamani nachiinsi, luɣishɛli kuli maa ni maani maa, neen' shɛŋa bɛ ni ye maa, kum daadaka shɛli bɛ ni zaŋ sɔɣi maa, maliŋ shɛŋa bɛ ni maali maa, ni din pahipahi ka zaŋ a ni nya yɛl' shɛli kam zaa wuhi a kariŋduu nima maa.

5. Pumiya yi maŋa niriba anu-ayɔbu bɔŋbɔŋ, kpɛrimiya n-wuhi kuli ni maani shɛm yi kali puuni bee kali shɛŋa ŋan be Ghana puli ni zaŋ chaŋ viidiyo shɛŋa yi ni lihi ni bɔhimbu shɛli yi ni bɔhim yaɣili ŋɔ ni maa. Din tooi nyɛ kamani sɔɣibu saha bee minti ayi sɔɣibu nyaaŋa. Teemiya kamani kuli nyɛla jilima wuhibu zaŋ ti kpim maa, dizuɣu di tu ka jilima be yi kpɛrigu maani.

Tuma 8.3 Kuli Maalibu

Zaŋmiya ʒɛmana ŋɔ kuya maalibu m-maɣisi daa maa ha kuya maalibu, yihimi waliginsim mini ŋmaya ŋan be maalibu maani. Yi ni tooi zaŋ yi ni nya kaŋkali shɛŋa maa n-niŋ Venn diagram ni. Karimmiya shɛhira din do gbunni ka zaŋ yi dini ni nyɛ shɛli m-pahi.

KARIMBU DIN ZILIGI

- Yi ni tooi kpe nti karim zaŋ jɛndin kuli maalibu daanfaani ni nyɛ shɛli.
  https://travelghanawithbwo.com/funerals-in-ghana-culture/
- Karimmiya kuli maalibu taadanima Ghana puli ni
  https://www.exponentialeducationprogram.org/single-post/2016/02/23/funeral-customs-in-ghana
- Karimmiya m-baŋ kuya ni maani shɛm Ghana puli.

https://www.coeurdexocolat.com/funerals-in-ghana

- Karimmiya n-nya kaya kuya maalibu baŋsim m-pahi.
- https://www.modernghana.com/news/610241/funerals-performances-and-customary-transformations-in-the-u.html
- Yulimiya Aligbenima kuli maalibu viidiyo ŋɔ ni m-baŋ kaya shɛŋa gba m-pahi.
  - **a.** https://youtu.be/kBg4woPBOd0
  - **b.** https://www.youtube.com/watch?v=kBg4woPBOd0

LABILIHI BƆHISI

1. Bɔmi a jaankpee ka yi kahigi wuhi kum ni nyɛ binshɛɣu n-niŋ yi portfolio maani.
2. Kahigimiya barinanima ata shɛŋa kum ni mali zaŋ ti ʒilɛli.
3. Zahimmiya yɛl' shɛŋa ŋan tooi tahiri kpirikpɛŋ na ʒilɛli ni.
4. Kalimiya anfaani shɛŋa kuli maalibu ni mali n-ti yi ya n-sɔŋ.
5. Zaŋmiya waliginsim shɛŋa yi ni nya ninneesim saha ŋɔ kuli maalibu mini daa maa ha puuni yi ya. Zammiya lala taɣibu ŋɔ ninviɛla mini di nimbiɛri ni nyɛ shɛli.

YAXILI

9

YILA

LITIRICHA GHANA ZULIYANIMA NI

Nolini Baŋsim

Piligu

Yaɣili ŋɔ ni ti yɛn kahigila binshɛɣu din nyɛ yila Ghana ŋɔ. Ti zaɣa yɛn dahila tuma yila mini ʒɛmani ŋɔ hailaafu yila polo. Tuuli yaɣili ŋɔ ni, ti yɛn zaŋla ti zaɣa niŋ tuma yila balibu mini di daanfaani polo. Yaɣili din pahiri ayi maa ni mi ka ti kahigi hailaafu yila balibu, di biɛhigu ni di daanfaani ni nyɛ shɛli. Ti lahi nyɛla ban yɛn paɣi lighlife yila. Karimbihi yɛn bɔhim la baŋsim din yɛn sɔŋ ba ka bɛ tooi nam bɛ toli yila (tuma bee hailaafu yila).

TƐH' GAHINDA

- Hailaafu nyɛla din nya yuli Ghana puli ni.
- Yilli nyɛla daadam yi zaŋ o kukɔ' balli n-nam yɛltɔɣa.

TUMA YILLI NYƐLA YIL' SHƐLI DIN YILIBU KPINI TUUN' SHƐLI.TUMA YILA

Tuma Yila Yɛlikahigi

Yila nyɛla bukaata bini daadam biɛhigu puuni, di bahi bahindi gbansabilinli. Ti ni tooi yɛli ni yilli nyɛla daadam zaŋ o kukɔ' balli m-pa biŋkumda zuɣu. Kukɔli ŋɔ nyɛla din ʒiri vu' shɛli din nyaɣisa ni shinigu. Yila malila yɛlitɔɣitaɣimalisi nahiŋgbana. Litiricha biɛlima ni lunzahimnima. Yila sabbu bela kulisi mini satara puuni. Yilli puuni, lala kulisi ŋɔ ni tooi labiri yiina hali ni bahigu. Bachinima ŋan be yila puuni nyɛla ŋan mali gbunni pam ka kpaŋsiri ninyambo.

Piligu bɔhisi

Biŋkumda dini ka a suhu lee gbaai? Bɔ zuɣu? Wula ka di niŋdi a?

A tɛha puuni, kukɔ' balli mini yɛltɔɣa ŋan be yilli ni sunsuuni dini lee mali bukaata gari di kpee yilli puuni? Bɔ lee tooi nyamdi a nii di yi niŋ ka a tumda?

Tuma yila

Ghana tiŋkpambila kam puuni yila nyɛla din beni. Yil' shɛŋa malila wumbu n-ti paɣa ni bia kam. Lala ka yil' shɛŋa gba mali wumbu kaya ni taada tuun' shɛŋa tumbu shee. Lala yila ŋɔ ka ti bɔli tuma yila. Tuma yilli nyɛla yil' shɛli din mini tuun' shɛli chaŋ ti ga taba, din tooi nyɛla so n-yiini ka tumda, bee pɔhim zuɣu yilli.

Tuma yila nyɛla yil' shɛŋa ti ni yiina lɛbira tuma ni kamani putuma ni, zahim gbahibu ni, tana wuɣibu ni, tuya kpɛbu ni, daabiligu shee, ni kurubu shee din yɛn che ka ti gurigi ti maŋa n-tumdi yom ka lahi tum yuui.

(Baŋma: di ni niŋ ka tuma yila ni di balibu zaa nyɛ kali yila maa, karimbanima/ tiransileetanima tu ka wuhi/tiransileeti din kpini kali maa)

Tuma Yila Balibu

Tuma yilli yilibu ŋun dolila tunn' shɛli nira ni tumda. Shɛhira, zahim gbahibu yila yiinila zahim gbahibu shee, ka bimbira yila mi yiini putuma ni. Din dolina ŋɔ nyɛla kambɔnsi

Tɔhigu yila mini Mfantse nima zahim gbahibu yilli, Sisiw Mbo.

VUƔUWARA YILA SHƐHIRILI (DAGBANI NI)

Hoo baalana! hoo baalana gbaami a baa!

Kunduna be soli ni!

Hoo baalana! Hoo baalana gbaami a baa!

Gbuɣima be soli ni!

Hoo baalana! Hoo baalana gbaami a baa!

Naɣinyiya be soli ni!

Hoo baalana! Hoo baalana gbaami a baa!

Jangbuna be soli ni!

Hoo baalana! Hoo baalana gbaami a baa!

Sibilahi be soli ni!

Hoo baalana! Hoo baalana gbaami a baa!

Tuma 9.1 Yila Daanfaani

Ti ni nya tuma yila shɛhira shɛŋa maa ni, ŋan dolina ŋɔ zaa nyɛla ŋa daanfaaninima.

1. Di kpansiri tuntumdiba kɔba ni ka che ka tuma maa daŋdi naabu.
2. Yɛltɔɣa ŋan be yila maa kpaŋsiri tuntumdiba ka bɛ tumda.
3. Di nyɛla din mooni tuma.
4. Tuma yila nyɛla din tiri saɣisigu.
5. Tuma yila nyɛla din paɣiri tuntumdiba ka lahi nyɛ din ŋahiri shɛba.
6. Tuma yila yiini yihiri dabiɛm ka varisiri ninvuɣ' biɛri ka chɛri tuntumdiba.

Tuma 9.1 Tuma Yila Wuhibu

Vihimiya kaya ni taada yilli viidiyo ŋɔ

1. https://www.youtube.com/shorts/T79oGE9b7Ug (Zuɣa yilli)
2. Pumiya yi maŋa niriba atata bɔŋ ka kahigi yil' bal' shɛli yi ni lihi viidiyo maa ni maa. Tuun' dini yilli m-bala?
3. Wula ka yilli maa lee lu n-ti a? Tɛha puuni yilli maa nya di ni bɔri shɛli? Bɔ n-che ka di bi lu?
4. Bɔmi a jaankpee ka yi ʒini zam tuma yil' shɛli yi ni wum maa yɛltɔɣa ŋan be dinni maa. Tɛhi gbaai yɛltɔɣ' shɛli din zan n-ti di Yɛltɔɣikpani, di doo (kulisi waɣim, satara, ni din pahipahi), di lunzahim, di litiricha biɛlima, (labibɔli, zaŋbuɣusi, zaŋŋmahim, ni din pahipahi)

   Paɣalana ŋuna

   Mani ku kuli paɣalana ŋuna

   A yi kuli paɣalana ŋuna

   M beli ŋmaami ka ti ma yeei

   Ka o di diri o maŋa yeei

   Ka o di gahiri o bɔɣubila

   Ka biɛrim yɛn ku a!

Tuma 9.2 Tuma yila nambu

Pumiya yi maŋa niriba anahinahi bɔŋ. Nammiya tuma yil' shɛli din yilibu yoli yi ya ka niŋ din dolina ŋɔ:

1. Sabimiya yɛltɔɣa ŋan be yilli maani.
2. Zaŋmiya yɛltɔɣa maa n-sɔŋ yi kariŋduu maa zaa ka yi kahigi li.
3. Yilimiya tuma yil' shɛli yi ni nam maa ka yi kariŋduu maa zaa laɣim kahigi li.

Tuma 9.3 Ayirimo Yila

1. Lihimiya viidiyo ŋɔ ka wum ayirimo yilli ŋɔ.
   https://www.youtube.com/watch?v=M_4wrRpJvvY
2. Yɛltɔɣimuɣisir' dini yɛla ka baaŋga maa lee yɛri yilli maa puuni maa?
3. Waliginsim dini ka a lee kpahim ayirimo yila mini tuma yila ŋɔ sunsuuni?

HAILAAFU YILA

Yi nyɛla ban pun zaŋ yuun' yini m-bɔhim litiricha bal' shɛŋa yi bɔhimbu shɛŋa yi ni pun daŋ bɔhim la puuni. Wula ka yi yɛn tooi yɛlikahigi hailaafu yila ka nira baŋ ni di mini litiricha bal' shɛŋ ŋan pahi maa zaasa bɔhim soya zaa nyɛla so' yini?

Binshɛɣu Din Nyɛ Hailaafu Yila

Hailaafu nyɛla Ghana yila ŋan yuli dula puuni zaɣ' yini. Hailaafu nyɛla Ghana yila din laɣim biŋkumda bɔbigu ŋan nyɛ gbansabilintiŋa biŋkumda mini gbampiɛla biŋkumda din daa be tiŋ' kura ŋan daa za m-miri teeku la yuun' kurumbuna la ha m-pa zuŋɔ ti ni mi shɛli Ghana ŋɔ. Daba gbahibu ʒaamani maani hailaafu mini nam n-daa pun be, ka bɛ biŋkumda bɔna pam daa beni kamani jazz kings, Cape Coast Sugar Babies ni Accra Orchestra along Ghana's coast.

Hailaafu balibu

1. **Palm-wine yila**

   Lala biŋkumda ŋɔ, yuun' kurumbuna maa ha ka di daa pili Sierra Leone mini Liberia, Sierra Leone nima mi li la maringa, di saha maa Portugal kɔhigɔriba n-daa ʒiri nuuni biŋkumda na n-ti tiri baansi maa ka bɛ mali ŋa ŋmɛra. Bɛ zaŋla lala biŋkumda ŋɔ mini bɛ maŋmaŋa dina n-laɣim taba. Din saha ka bɛ biŋkumda maa kumsi pa laɣim Portugal polo dina la mini bɛ maŋmaŋa dina. Lala biŋkumda ŋɔ, bɛ daa ŋmɛrila dayiya ni ka kpatoonsi, kulipalinima, mini di saha gɔmnanti tuntumdiba wumda ka nyuri bɛ dama. Ghana puli ni, baan' shɛba ban ŋmɛri daam yila n-nyɛ Agya Koo Nimo mini Kwan Pa Group.

2. **Brass-band hailaafu**

   Gbansabila tiŋgbani wuliluhili yaɣili ŋɔ na lala hailaafu ŋɔ n-ŋmani gbampiɛla tiŋa dini. 1970 maa polo, lala yila balli ŋɔ daa nyɛla din zali yuli Ghana, pumpɔŋɔ niriba pa mi li mi Soloku. Band shɛba ban daa mali yuli di saha maa n-daa nyɛ Asiakwa. Brass band nima bela tinsi pam puuni, ni Senior High shɛŋa gba puuni. Di lahi nyɛla din be fukumsi buɣibahi tuma yaɣili nima gba Ghana ŋɔ, linjima yaɣili, baariya pirinsi, buɣum tuma yili nima, ni pirinsi zaasa ŋmɛri li mi. Linjima nima maa brass band ŋɔ nyɛla din wubisiri baansi n-wuhiri ba bɛ maachibu yila. Lala bɛ maachibu yila ŋɔ yi yili niŋ biŋkumda ni di malila bɛ ni wari li shɛm ka bɛ booni li *adaha*, ka booni biŋkumda maa mi *konkoma*. Ti ni tooi yɛli ni saha ŋɔ ghana puli ni bɛ tooi ŋmɛrila brass band laɣiŋgu kam puuni, din gbaai kuyiya ni, choochinima puuni, deengɔri ni ni din pahipahi.

3. **Waa mini jitaai hailaafu**

   Lala biŋkumda ŋɔ pilila west Africa tiŋgbana kamani Ghana, Nigeria, mini Sierra Leone din gbaai yuma 1800 maa, amaa di yuli daa yila polo 1920 yuma puuni. Waa mini jitaai baansi hailaafu band daa zaŋla tinduya polo biŋkumda kamani foxtrot mini calypso n-laɣim Ghana biŋkumda yila maa piligu. Waa

mini jitaai baansi hailaafu band tooi zoola fɔna ni. Bɛ ban ŋmɛra ka mali yuli maa shɛba n-nyɛ Jazz Kings, Cape Coast Sugar Babies, Accra Orchestra, Tempos, ni ban pahipahi. Lala bandnima zaa yɛla zaɣ' bihi. Waa mini jitaai baansi hailaafu band gba nyɛla band bila ka daa yoli pam tinkpansi puuni. Bimpiɛbira kamani Seprewa mini jitaai ka bɛ daa mali ŋmɛra. Bɛ daa lahi ŋmɛri *Dagbamba* wa' shɛli bɛ ni daa paŋ Kru kpatoonsi ban daa yina Liberia la sani n-daa nam bɛ maŋmaŋa hailaafu din daa ŋmɛri ni nubihi ayi la. Waa mini jitaai baansi hailaafu band daa lahi yiini yila, n-ŋmɛri guŋgɔna mini feensi. Bɛ puuni jabisi maa shɛba n-nyɛ Yeboah Mensah, E.T. Mensah, E.K. Nyame. Osibisa band daa ti yoli nyaaŋa kana n-ti che ka dunia zaa ban baŋ di yɛla.

4. **Burger hailaafu**

   Ghana bilichinnima ban daa ʒi Jaaman yuma 1980 maa n-daa nam lala hailaafu ŋɔ. Bɛ daa boli di yuli la 'Burger hailaafu' dama Ghana lichinnima pam daa ʒila Hamburg di saha maa. Di laɣimla funk, disco, ni synth-pop. Di biŋkumda maa daa pa leela ghana yaakooro zɔriba ban daa gɔri chani Jaamani la ni ŋmɛri shɛli. Ti yi yɛn buɣisi li, ti ni zaŋla yuma 1990 maa ninneesim tabiibi baŋsima din biŋkuma nɛma daa nyɛ niɣilimbuɣum. Burger hailaafu jabisi maa puuni shɛba n-nyɛ George Darko, Lee Duodu, Ben Brako, Amakye Dede, Pat Thomas, Paapa Yankson, Lumba Brothers, Rex Gyamfi, Bessa Simmons, Charles Amoah. Pumpɔŋɔ na, baan' shɛba gba yiini li ka niriba mi ba n-nyɛ Dada K.D., Ofori Amponsah, Kwabena Kwabena, Kwame Eugene ni ban pahipahi.

5. **Jama hailaafu**

   Jama hailaafu laɣimla adiini mini pop taada. Lala balli ŋɔ mini Burger Hailaafu ŋmanila taba, amaa ka din lee nyɛ dolodolo nima ni pili shɛli ka lahi nyɛ din zali yuli hailaafu nima puuni Ghana mini Nigeria. Ghana Jama hailaafu jabisi maa shɛba n-nyɛ Prof. Kofi Abraham, Bro. Asiamah, Wofa Asumani. Saha ŋɔ baan' shɛbe ban yiini jama hailaafu ka niriba mi ba n-nyɛ Tagoe Sisters, Jane and Bernice, Yaw Sarpong, Elder Mireku, Sarpong McAbraham, Obaapa Christy, Diana Asamoah, Esther Smith.

Saha ŋɔ hailaafu yila soya

Saha shɛlikam yila ŋmɛbu malila so' shɛŋa ŋa ni dola, hailaafu gba nuu bi yi. Saha ŋɔ Hailaafu ŋmɛbu ni doli so' shɛŋa n-doli ŋɔ na.

Biŋkumda nɛma

1. Saha ŋɔ hailaafu nahiŋgbana ŋan mali bukaata puuni shɛli n-nyɛ di biŋkumda nɛma. Biŋkumda nɛma ŋan gahim n-doli ŋɔ na: . Jitaai: Di nyɛla din kumsi nyaɣisa.
2. **Kikahi:** gbɛri, silimiinkikah nyɛla din pahiri biŋkumda maa golisigu mini yaa.

3. **Guŋgɔna:** Gbansabin guŋgɔna bee silimiin guŋgɔna zaa ŋmɛbu lurimi zahimda.
4. **Kiibɔɔrinima:** Sintasaizenima bee piyanonima nyɛla din pahiri viɛlim mini lɔŋ nyaɣisili.

Biŋkumda biɛhigu

Hailaafu yila biɛhigu n-doli ŋɔ na.

1. **Boligu mini saɣigu:** Dimbɔŋɔ nyɛla hailaafu biŋkumda so' shɛli din mali saɣibu ka baaŋa yɛn yiina ka shɛba mi saɣira.
2. **Lɔmbala lumpa taba:** hailaafu nahiŋgbana puuni bɛ tooi yiina ka labiri yiina ka bɛ Lumbala ŋɔ kuli luri m-pari taba zuɣu.
3. **Golisigu**: Hailaafu biŋkumda nɛma maa puuni shɛli din mali yili golisi ni laɣim yili ti tooni din pahiri biŋkumda maa yaa.
4. **Kumsi lunzahim galisim**: Hailaafu biŋkumda nɛma maa puuni shɛli nyɛmi di kumsi tooi lurimi zahinda ka di galisi pam (kumsi lunzahim dibaayi bee din kari lala) ni sinkupeeshin.

Yilli biɛhigu

Hailaafu yila pumi n-doli yaɣa ŋan doli ŋɔ na

1. **Piligu:** Biŋkumda nɛma n-yɛn kum ka di yee mini kumsi lunzahim.
2. **Vɛɛsi:** yiliyiina yɛn yiina n-salindi salima bee n-tiri lahibali.
3. **Kɔrɔɔsi:** yilli maa Yɛltɔɣikpani ka bɛ yɛn yihi yiina ka labiri yiini li.
4. **Biriiji:** Di nyɛla neeni bee yila maa yaɣ' shɛli din pahiri yila maa kumsi bɔŋ.

Yɛltɔɣikpaninima sabbu

Hailaafu malila Yɛltɔɣikpaninima yila yilibu puuni hali ni di bahigu. Hailaafu Yɛltɔɣikpani dahi shɛŋa n-doli ŋɔ na:

1. Many hailaafu songs focus on the themes of love, romance, and relationships.
    a. **Yurilim mini mamlimamli:** Hailaafu yila Yɛltɔɣikpaninima jɛndila yurilim, taba shihibu ni mamlimamli.
    b. **Biɛhigu yɛltɔɣa yɛlibu**: Hailaafu yila tooi yɛrila biɛhigu yɛltɔɣaa kamani siyaasa, fakari, ni dimmɔŋ.
    c. **Kaya ni taada:** Hailaafu yɛl' gahinda maa puuni shɛli nyɛmi, di kɔhirila Ghana kaya ni taada, mini taarihi.

Ghana hailaafu daanfaani saha ŋɔ

1. Ghana hailaafu biŋkumda nyɛla tiŋgbani ŋɔ buni zaana din teeri din daa pun gari yɛla ka yuuni sɔhibiɛɣu zuɣu.
2. A deela niriba suhuri zaasa ka wuhiri tiŋgbana ŋɔ kaya ni taada yaha.
3. **Di wuhiri nira kali ni nyɛ shɛli:** Ghana hailaafu kuŋkumda nyɛla din wuhiri Ghana kaya ni taada din pili 19th ʒamana la ni, n-layindi kambɔnsi biŋkumda mini silimiin biŋkumda nɛma mini di ŋmɛbu.
4. **Taarihi tibu:** taarihi puuni, hailaafu nyɛla din ni tooi ti Ghana tiŋgbani taarihi, ni daba gbahibu saha mini di maŋ sulinsi tuhi deei taarihi.
5. Hailaafu biŋkumda tooi yɛrila yɛliniŋda ŋan be biɛhigu ni kamani yurilim, siyaasa, biɛm, kɔrinfahili, ni biɛhigu yɛlimaŋli.
6. Hailaafu biŋkumda kpaŋiri naŋgbanyini, n-layindi tinsi naŋgbanyiŋga biɛhigu.
7. Hailaafu na kuli nyɛla biŋkumda bal' shɛli din zali yuli Ghana puli ni, m-bɔri diɛma ni yiɣijɛm tiri paɣa ni bia kam ni asanzanima.
8. Hailaafu n-yihi biŋkumda bal' shɛŋa kamani Afrobeat mini Hiplife na, ka di zuɣu che ka ghana biŋkunda ŋmɛbu yɛligi.
9. Hailaafu biŋkumda sɔŋsimi teei ka taɣi Ghana kaya ni taada mini di dariza.

Teema kadama so' shɛli din tu kamaata ni nira doli m-baŋ gbaŋ, lala soli maa n-tu ni o doli m-baŋ yilli ni nyɛ binshɛɣu. zaŋmila a zaɣa n-niŋ binyɛra ŋan namdi yilli maa (lɔmballi, kumsi lunzahim, golisigu, yɛltɔɣa, biŋkumda nɛma, kukɔya) ni di ni kpɛri a kɔba ni shɛm.

Tuma 9.4 Hailaafu Biŋkumda Baŋbu

1. Yi bɔna zaasa zaɣ' yini kam lihimi viidiyonima ŋɔ zaɣ' yini ka tum tuma din doli ŋɔ na:
   a. https://www.youtube.com/watch?v=5CvswP72K8U.
   b. https://www.youtube.com/watch?v=0Wt3aj5U7Jc.
   c. https://www.youtube.com/watch?v=GXSMwWJkm1w.
   d. https://www.youtube.com/watch?v=UHJhjq1n5Mc&list=PLC28D-C0B82679D078&index=2.
   e. https://www.youtube.com/watch?v=nOs6ncXg7x0.
2. Zaŋmiya buɣisiri shɛli ti ni buɣisi zuɣusaa maa m-baŋ hailaafu biŋkumda bal' shɛli din bala.
3. Bɔhimi amaŋa bɔhisi ŋa doli ŋɔ na ka di sɔŋ a ka a yɛlikahigi yilli biɛhigu mini di puuni yɛltɔɣa maa.

a. A ni daa tuui wum yilli maa wula n-daa nyɛ a biɛhigu? Tɛh' dini n-daa lee kana a suhu ni? Di Yɛltɔɣikpani maa daa kpe a?

b. Yɛltɔɣ' dini bee binyɛra ŋan namdi biŋkumda maa puuni dini (golisigu, nɛma) lee gbaai a daahaŋkali?

c. Lihi bo litiricha biɛlima ŋan be yɛltɔɣa maa ni (zaŋbuɣisi, zaŋŋmahim, ni din pahipahi).

d. Wula ka yilli kumsi, kumsi lunzahim ni di biɛhigu (vɛɛsi/kɔrɔɔsi) mini yɛltɔɣa din be di puuni maa lee tumda?

e. Lahibali dini ka yɛltɔɣa bee salinli din be dinni maa lee yɛli? Di lunsaɣisi hailaafu yil' shɛŋa ŋan pun beni maa Yɛltɔɣikpaninima?

f. Wula ka biŋkumda maa mini yɛltɔɣa maa le kpini taba? Shɛhira suhusaɣiŋgu yɛltɔɣa yi pani kukɔli din nii zuɣu, bo ka di lee yɛn ti nira?

g. Gbunni dini lee be yilli maa puuni?

4. Zaŋmiya yi labisibu maa n-sɔŋ yi kariŋduu maa zaa ka yi kahigi li.

Tuma 9.5 Suhuyubu Piibu Kahigibu

Yila anu shɛŋa yi ni bɔhim puuni dini ka yi suhu gbaai? Zaŋmiya biŋkumda nɛma, yɛltɔɣa, kumsi lunzahim bee kukɔ' balli n-tum tuma yi labisibu maa ni.

Tuma 9.6 Yilli Sabbu (Bakɔi Dibaanahi Ka Yi Yɛn Tum Lala Tuma ƊɔƊɔ)

1. Pumiya yi maŋa niriba anahinahi bɔŋ. Bɔŋ kam niŋmi din dolina ŋɔ:

a. Sabimiya hailaafu yilli n-doli di bal' shɛŋa yi ni bɔhim maa. Zaŋmiya sodolisi ŋɔ n-tum tuma.

i. Bɔmiya di Yɛltɔɣikpani

ii. Bɔmiya bal' shɛli yi ni bɔra, burger, jama, waa, brass band, palm wine?

iii. Kurimiya biŋkumda. Yi yi ka nɛma din yɛn kuri biŋkumda maa yin kpahimiya teebuli bee kuɣu zuɣu.

iv. Nammiya kɔrɔɔsi shɛli yi ni yɛn tooi teera. Yi yi sabiri yi yɛltɔɣa, niriba pam tooi piinila kɔrɔsi maa sabbu, din ka niriba pam tooi teera.

b. Zaŋmiya yi yil' shɛli yi ni sabi maa n-sɔŋ yi kariŋduu maa ka yi zaa kahigi li.

2. Yilimiya yi yila maa yi kariŋduu maa ni ka kahigi li.

Tuma 9.5 Ghana Hailaafu Biŋkumda Naŋgbankpeeni Ɗmɛbu

Pumiya yi maŋa niriba anahinahi bɔŋ kpaŋmiya yi maŋa m-bo yi mini ban na bi laɣim tum) ka yi kahigi yɛltɔɣili din tahi naŋgbankpeeni maa na.

"hailaafu biŋkumda n-nyɛ din kɔhi kali n-ti tinduyanima."

1. Piimiya nanŋgbankpeeni maa yaɣ' shɛli yi ni yɛn zani n-ti.
2. Sabimiya yi ni nya tɛh' shɛŋa maa n-sɔŋ.
3. Zaŋmiya minti ayi laasabu n-na bo naŋgbankpeen' shɛli n-ŋme.
4. Yi yi ŋme lala naŋgbankpeeni maa n-naai, yin zamzamya n-ti taba yɛltɔɣ' shɛŋa yi ni gbaai yi tuuli naŋgbankpeeni maa.
5. Zaŋmiya yi kpalinkpaa yɛltɔɣa ni nyɛ shɛli n-sɔŋ.
6. Yi karimba ni wuhi ban naŋgbankpeeni mali yambahiŋga!
7. Zaŋmiya yɛltɔɣa n-nam yi naŋgbankpeeni maa.
8. Naŋgbankpeeni piligu

   ...tuuli...

   ...ti piligu
9. Yi nyabu puuni

   .., n dihitabili viɛnyɛla kamani...,

   ... n nyabu puuni...

   ... mani ni mi shɛm...
10. saɣibu

    A yɛltɔɣa maa nyɛla din viɛli pam.

    N ku ŋme a naŋgbankpeeni yaha.
11. N nya lala..., amaa di tu ni ti yuli..., *zaɣisibu ni jilima*

    ... N nya a ni yɛri shɛli maa, amaa n dihimi tabili ni...

    Dimi suɣilo m bi saɣiti a yɛligu maa.

    Mani ni nya shɛm bɔŋɔ.
12. A nyabu maa viɛla. Tɔ amaa, mani tɛha puuni di simdi ni ti yuli... *koomi a yɛltɔɣa*

    ...bahigu, n bɔri ni n yɛli ni kadama...

    ...Naabu ni...

    ...N kolivaai ni...

    Che ka n kolivaai ti ni zani n-ti binshɛɣu ti naŋgbankpeeni ŋɔ ni.

KARIMBU DIN YƐLIGI

- https://bandonthewall.org/2022/02/palm-wine-music/.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Hailaafu.

LABILIHI BƆHISI

1. Yɛli kahigi Ghana hailaafu biŋkumda ni nyɛ binshɛɣu.
2. Zaŋmi saha ŋɔ ghana hailaafu biŋkumda dibaayi m-maɣisi taba.
3. Kahigimi ghana hailaafu biŋkumda daanfaninima ata ka di puuni din gari di zaasa ka wuhi daliri din che ka a pii li.
4. Yɛli kahigi tuma yila ni nyɛ binshɛɣu.
5. Zaŋmi tuma yila dibaayi m-maɣisi taba.

   Kahigimi tuma yila ni kuri bukaata shɛŋa dibaata yi ya, wuhimi di puuni a nini ni tiɣi, ni din che ka a nini tiɣi li.

YAXILI

10

YƐLTƆXA BAŋSIM

GHANA ŊƆ LITIRICHA BAƊSIM

Ghana Litiricha Baŋsim

Piligu

Yi yuma ata bɔhimbu bahigu yaɣili ŋɔ ni, yi nyɛla ban yɛn bɔhim baŋsim sabirili din jɛndi Ghana zuliya yɛltɔya bɔhim. Yi bɔhimbu ŋɔ ni yɛn jɛndi kahigi binshɛŋa n-nyɛ yɛltɔya baŋsim mini baŋsim sabirili maa puuni litiricha biɛlima. Baŋsim shɛli ni nya yaɣili ŋɔ maa yɛn sɔŋya mi ka yi baŋ litiricha biɛlim' shɛŋa ŋan be yɛltɔɣitaɣimalisi nima puuni ka zaŋ lala baŋsim maa n-kpaŋ yi maŋa sabi yɛltɔɣitaɣimalisinima maa puuni shɛli. Yaɣili ŋɔ nyɛla din yɛn niŋ ya anfaani dama baŋsim sabirili sabbu Ghana zuliya yɛltɔya bɔhimbu puuni kɔŋko amaa din lahi wuhika ya yi kahigi ka sabi yɛltɔɣitaɣimalinima din jɛndi bɔhimbu yaɣa kamani Silimiinsili bɔhimbu, di bahi bahindi Silimiinsili puuni litiricha ni bɔhimbu yaɣa ŋan pahi. Yaɣili ŋɔ lahi nyɛla din yɛn wuhi ya ka yi baŋsim yɛligi ka yi baŋ yɛltɔɣitaɣimalisi yaɣa zaŋ sabi yɛltɔya baŋsim.

TƐH' GAHINDA

- Yɛltɔya baŋsim nyɛla a zaŋ haŋkali zilinli
- Yɛltɔɣitaɣimalisi nahiŋgbana n-nyɛ di yaɣa.
- Litiricha biɛlima bɔrila gbunni kahigibu n-tiri yɛltɔɣitaɣimalisi bachinima.

Yɛltɔɣitaɣimalisi

Bɔzuɣu ka di simsi ni a bɔhim yɛltɔya baŋsim?

A ni tooi karim Ghana national anthem biɛla? Yɛltɔɣitaɣimalisi shɛhirili m-bala.

Yɛltɔya kam nira ni nam m-mali litiricha biɛlima mini kumsi lunzahim, haŋkali, mini tɛha bee n-salindi salinli kahigiri o maŋa, di boonila yɛltɔɣitaɣimalisi. Sasabira maa maarila o maŋa n-sabiri kulisi din tiri o satara. Yɛltɔɣitaɣimalisi puuni malila litiricha biɛlima kamani zaŋbuɣisi, zaŋŋmahim, anfooni, kumsi lunzahim, ni din pahipahi.

Yɛltɔɣitaɣimalisi

Yɛltɔɣitaɣimalisi nyɛla yɛltɔya yɛli kahigi maŋa din tiri sasabira soli ka o zaŋdi tɛha buna mini o suhuni yɛla niŋdi sabbu din gahim ka viɛla. Yɛltɔɣitamaɣilisi sabbu ʒirila litiricha biɛlima kamani zaŋbuɣisi, zaŋŋmahim, anfooni, kumsi lunzahim ni kumsi lumpa taba.

Piligu Tuma

Labisimi bɔhisi ŋan doli ŋɔ na n-teei baŋsim shɛli yi ni pun bɔhim yi yuma puuni la. Tɔ, zaŋmi lahibali din doli ŋɔ na n-vihi a labisibu maa:

1. Bɔ n-nyɛ yɛltɔɣitaɣimalisi?
2. Bɔ n-nyɛ satarili?
3. Yɛltɔɣitaɣimalisi sabbu kpa talahi ni di mali kumsi lunzahim? Bɔ n-che ka kumsi lunzahim mali bukaata?
4. Waliginsim dini m-be zaŋbuɣisi mini zaŋŋmahim sunsuuni?
5. Waliginsim dini m-be zaŋbuɣisi mini zaŋŋmahim sunsuuni?

Yɛltɔɣitaɣimalisi Nahiŋgbana

1. Yɛltɔya kahigibu viɛnyɛla
2. Tɛha din niŋ dawama
3. Gbunni jia (Lahibali, tɛha bee anfooni, jia ŋmaabu)
4. Litiricha biɛlima sabbu

Yɛltɔɣitaɣimalisi Yaɣa

Dimbɔŋɔ nima nyɛla yaɣa din sɔŋdi bɔri gbunni kahigibu n-tiri baŋ karindi yɛltɔɣitaɣimalisi. Yaɣa maa n-doli ŋɔ na:

1. **Yɛltɔɣikpani**

   Dimbɔŋɔ nyɛla din bɔri kahigibu n-tiri tɛha, lahibaya, bee yɛltɔɣitaɣimalisi tuma. Din tooi yɛri biɛhigu, ʒilɛli, daadama biɛhigu, yurilim, kum, maŋa sulinsi, paɣibu, bee yu' shɛŋa gba yɛltɔya.

2. **Anfooni**

   Anfooni nyɛla yɛltɔya din namdi anfooni n-niŋdi ŋun karinda zuɣu ni. Di nyɛla haŋkali zaŋ tum tuma ka lahi buɣisiri yuligu, kumsi, nyɔm, lama, ni bini biɛhigu. Bachinima gahimbu

   Di nyɛla sasabira ni gahindi bachinima n-namdi yɛltɔɣitaɣimalisi shɛm. Sasabira maa maarila o maŋa n-gahindi bachinima mini yɛltɔya ka o sabbu maa gahim ka o kukɔli va ŋun karimdi maa haŋkali n-niŋ gbunni gbaabu ni. Sasabira maa yi bɔri o ni sabbu gbunni yi polo, o ni tooi ŋan doli ŋɔ na n-tum tuma:

   a. **Bachi piibu:** Sasabira maa ni zaŋdi bachi gahinda shɛŋa n-kahigiri gbunni mini yee din be o sabbu maani.

   b. **Yee:** Dimbɔŋɔ nyɛla sasabira maa tɛha zaŋ kpa o sabbu maa polo. Di nyɛla sasabu maa ni bachinima n-wuhiri o biɛhigu bee o tɛha ni nyɛ shɛli. Sasabira ni pe o bachinima shɛm gba nyɛla din yihiri o yee polo.

c. **Sabirinuu:** Yɛltɔya ŋan be sasabira maa sabbu maani gba nyɛla din wuhiri di gbunni. Yɛltɔya maa ni tooi nyɛ nimmɔhi yɛltɔya, biɛkulo yɛltɔya, yɛltɔyitaɣimalisi, alizama dibu/biɛkulo alizama dibu.

4. **Yɛltɔyiniɣima**

Yɛltɔyiniɣima nyɛla nira zaŋ bachinima niŋ o ninkpali ni n-nam yɛltɔya. Shɛhira n-nyɛ zaŋbuɣisi, zaŋŋmahim, anfooni, ŋmahingbana ni din pahi.

a. **Zaŋŋmahim:** Di nyɛla litiricha biɛlinli din zaŋdi "kamani bee ka" m-mali binyɛra ayi din bi ŋmani taba n-ŋmahindi taba yɛltɔyitaɣimalisi puuni. Yiliyiiniba maa yilimi **kamani** nooŋa; yiliyiiniba maa yiinimi ka di nyaɣisa **ka** nooŋa n-yiini maa.

b. **Zaŋbuɣisi:** Zaŋbuɣisi nyɛla litiricha biɛlin' shɛli din mali binshɛɣu biɛhigu ŋmahindi binshɛɣu. Lala niŋsim ŋɔ ʒirila gbunni palli na yɛltɔya puuni. Shɛhira; Dunia nyɛla akpaaku; O nyɛla gbuɣiŋli zabili puuni.

5. **Lunzahim**

Yɛltɔyitaɣimalisinima pam malila lunzahim. Din n-nyɛ bachikɔba kumsi ŋan mali kumsi yinsi yirina m-pari taba. Bachinima ayi bee dibaata bahigu yi mali kumsi yinsi, ti boonila lunzahim. Saha shɛŋa beni bachinima sunsuuni bachikɔba maa ni tooi luri n-zahimda. Sasabiriba tooi zaŋdi lunzahim n-niŋdi bɛ yɛltɔyitaɣimalisinima n-namdi biŋkumda. Lunzahim tooi kpaŋsiri yɛltɔyitaɣimalisi biɛhigu, di sodoligu ni di biŋkumda.

Yɛltɔyitaɣimalisi Nahiŋgbana

Yɛltɔyitaɣimalisi nahiŋgbana nyɛla sasabira ni laɣim bee m-pe li shɛm. Dina n-nyɛ kulisi, satara, di lunzahim ni kumsi lumpa taba. Yɛltɔyitaɣimalisi maa nahiŋgbana ni tooi wuhi ŋun yɛn karim li maa gbunni mini yee din be di ni. Sasabiriba tooi malila nahiŋgbaŋ kɔŋkɔba bɛ sabbunima puuni ka di sɔŋdi ba ka bɛ tooi yɛri bɛ haŋkaya ni nyɛ shɛli. Lala nahiŋgbana maa n-nyɛ:

Biɛhigu

Dimbɔŋɔ nyɛla yɛltɔyitaɣimalisi maa doo mini di pɛbu, kamani sonneti (kulisi 14 yɛltɔyitaɣimalisi) veesi yaɣu (yɛltɔyitaɣimalisi din satara bi waligira bee lunzahim)

Satarili

Dimbɔŋɔ nyɛla sasabira ni laɣindi kulisi bɔŋbɔŋ ka bɔŋ kam mali di zuɣu lunzahim bee di waɣilim tatariga. Sasabiriba chɛrila polo satara sunsuuni din wuhiri tarisi ŋan be satara maani.

Kulisi

Kuliga nyɛla bachinima yi pe m-pa taba yɛltɔyitaɣimalisi puuni, din tooi waɣa n-gari taba ka di mali kumsi kɔŋkɔba. Kuliga maa ni tooi nyɛ yɛltɔɣ' muni; di ni tooi nyɛ yɛltɔyiŋmasɔɣu bee ka di bachinima nyɛ bela.

Lunzahim

Lunzahim nyɛla din be yɛltɔyitaɣimalisi bachinima bahigu bee ŋa sunsuuni

Mita

Mita nyɛla bachi jila ŋan be yɛltɔyitaɣimalisi bachinima ni ka di namdi lunzahim. Shɛhira, bachi ŋɔ 'mita' sabbu n-nyɛ mi-ta; jil' yini nyɛla nyaɣili ka jil' yini nyɛ biɛlimpahirili. Po-e-try malila bachi jila ata, nyaɣa dibaayi ni biɛlimpahirili zaɣ' yini. Yɛltɔyitaɣimalisi puuni bachi jila yi laɣim bɔŋ ti booni la 'fiiti'.

Kuliga tarisi

Dimbɔŋɔ nyɛla yɛltɔyitaɣimalisi puuni kulisi ni naari luɣ' shɛŋa ka piini luɣ' shɛŋa. Di nyɛla din kpa talahi yɛltɔyitaɣimalisi puuni dama di chɛmi ka di karimbu chani kaliŋkaliŋ. Sabbu bibahira yi ti ka yɛltɔyitaɣimalisi shɛli puuni tarisi maa ka ti mali tumdi tuma.

Tuma 10.1 Din Nyɛ Yɛltɔyitaɣimalisi

Karimmiya yɛltɔyitaɣimalisi shɛli din do gbunni ŋɔ ka pu yi maŋa niriba atata bɔna n-tum tuma ŋɔ.

Paɣimi a nuhi ka paɣi nyina,
Ka di kari daɣiri maa kpɛhi gbunni.
Sumi kom ka sahi a zabiri,
Wuhimi dunianima ka bɛ baŋ ni a shiri mali zaɣa.
Che ka a sutura niŋ kashi,
Yihimi daɣiri mini kamshi maa di ni.
Ŋmahimi a nyinnyahi ka paɣi a napɔna,
Kashi niŋbu chɛmi ka a daalaafee niŋ pali.

1. Wuhimi satara kalinli shɛli din be yɛltɔyitaɣimalisi maa ni. Zaŋmiya yi labisibu maa m-maɣisi yi taba ban gba be bɛ bɔna ni labisibu.
2. Sabimiya Yɛltɔyikpani shɛŋa ŋan be yɛltɔyitaɣimalisi maa puuni ka zaŋ yi ni nya shɛli n-sɔŋ yi kariŋduu maani na ka yi kahigi li.
3. Yi nyabu puuni kulisi din puuni lee mali lunzahim? Sabimiya lala lunzahim bachinima ka yi kahigi li yi bɔŋ maa puuni.
4. Tuma 10.2 Litiricha biɛlima baŋbu. Pumiya yi maŋa niriba anahinahi bɔna ka karim yɛltɔyitaɣimalisi din do gbunni ŋɔ.

   Diɣisi maa ŋumdila biɛɣu kam,
   "Niŋmi a tɔbu bihi kasi, paɣimi bimbiɛri zaa bahi."
   A nuhi nyɛla tɔbubihi tɔbu maa ni,
   N zaŋ ti dɔribimbira ŋan be zimsim ni.

Zaŋmi chibo din yiini fuɣifuɣi yila,
Di kariti taali shɛŋa dayiri ni tum.
Wɔligu nyɛla ʒiɛɣu, ka a ningbuna mi nyɛ sagbana,
Amaa, kosuli nyɛla wuntaŋa din kanna ti kuuri a niŋgbuna.
A yi be kasi, a ni nya pɔhim suma,
Din yɛn ti a hankali mini suhudoo.
A dabisili jama tuma, zaɣ' bihi din nyɛ yɛlimaŋli,
Nyɛla yɛltɔɣitaɣimalisi ka niŋgbuna karindi a sani.

Zaŋmiya yi zaɣa n-niŋ lunzahim mini mita puuni (yi ni tooi bɔri ni yi karim yɛltɔɣitaɣimalisi maa kɔŋkɔba pɔi ka naan yi karim li yi bɔŋ maa puuni)

5. Gbulisimiya tibili n-wum yi zaɣ' yino kam karimbu ka wuhi o luɣ' shɛli polo o ni kpaŋ o maŋa ni luɣ' shɛli din tu ni o maali niŋ.
6. Bɔmiya litiricha biɛlima ŋan doli ŋɔ na shɛhira yɛltɔɣitaɣimalisi maa puuni:
   a. zaŋbuɣisi
   b. zaŋŋmahim
   c. zanzalizaani
   d. ŋmahinli
7. Wuhimiya yi ni niŋ shɛm m-baŋ litiricha biɛlima shɛŋa ŋan do zuɣusaa maa- ŋmahiŋgbaŋ dinnima shee ka yi di lee lihiri bɔra? Shɛhira, zaŋŋmahim baŋbu, n daa lihirimi m-bɔri tandi maa 'ka...ka'.

Tuma 10.3 Yɛltɔɣitaɣimalisi Sabbu

1. Bɔmiya yi maŋmaŋa Yɛltɔɣikpani n-nam satara dibaayi yɛltɔɣitaɣimalisi din bachinima kalinli gari bachi kɔbishii.

   Zaŋmiya litiricha biɛlima ŋan dolina ŋɔ m-pahi yi yɛltɔɣitaɣimalisi maa puuni:

2.
   a. Zaŋŋmahim
   b. zaŋbuɣisi
   c. zaŋzalizaani
   d. anfooni
3. Chɛliya ka yi mini bɔŋ shɛli taɣi taba yɛltɔɣitaɣimalisinima. Bɔŋ kam karimmi yɛltɔɣitaɣimalisi shɛli bɛ ni deei maa viɛnyɛla ka labisi bɔhisi ŋan dolina ŋɔ:
   a. Yɛltɔɣitaɣimalisi maa Yɛltɔɣikpani
   b. Zaŋmiya shɛhira dibaata n-wuhi litiricha biɛlima ŋan be yɛltɔɣitaɣimalisi maa puuni.

YƐLTƆƴATAƴIMALISI PAƴIBU

Yɛltɔyitaɣimalisi paɣibu nyɛla nira baŋ ka tayideei yɛltɔya baŋsim wula kamani zuliya balli, anfooni, kumsi lumpa taba ni ŋmahiŋgbana.

Ŋan dolina ŋɔ nyɛla so' shɛŋa nira ni yɛn tooi doli m-paɣi yɛltɔyitaɣimalisi

1. **Karimmi yɛltɔyitaɣimalisi maa**

   Zaŋmi a zaɣa n-niŋ yɛltɔyitaɣimalisi shɛli a ni pii maa, n-karim li bushɛm pa taba ni yee mini zuliya yɛltɔya yi polo a nii.

2. **Piimi di Yɛltɔyikpani maa**

   Baŋmi yɛltɔyikpani shɛli yɛltɔyitaɣimalisi maa ni ʒira. Di yɛltɔyikpani maa yɛri; suhudoo yɛltɔya, yurilim, suhukpeemmɔyu, kum, suhusaɣiŋgu yɛltɔya.

3. **Anfooni mini yɛltɔyiniɣima gbunni kahigibu**

   Kahigimi anfooni shɛli din be yɛltɔyitaɣimalisi maa puuni ka kahigi yɛltɔyiniɣima kamani zaŋbuɣisi, zaŋŋmahim, zanzalizaani, ŋmahinli, ni ŋan pahi.

4. **Maami amaŋa m-baŋ yɛltɔyitaɣimalisi maa ŋmahimgbaŋ**

   Din tu kamaata ni a zaŋ a zaɣa niŋ yɛltɔyitaɣimalisi ŋmahimgbaŋ baŋbu puuni soya n-doli ŋɔ na:

   a. Satara kalinli shɛli din be yɛltɔyitaɣimalisi puuni.

   b. Lihi m-bo lunzahim shee. Zaŋmi bachikɔba 'A, B, C, D... n-waligi lunzahimnima. Nyami shɛhira gbunni ŋɔ:

   Saŋmarisi (by Sara Teasdale)

   *Ka sagbana ni zaa pali saŋmarisi **A***

   *N zuɣusaa tibi **B***

   *Zaɣ' piɛla mini topazi **C***

   c. *Ni wuntan' ʒɛli **B*** zaŋmi bachi jila nyaɣa mini biɛlimpahira m-baŋ mita ni nyɛ shɛli. Nyami shɛhira gbunni ŋɔ:

   Double / **dou**ble / **toil** mini/ **trou**ble;

   Fire / **burn** and / **caul**dron / **bub**ble.

   Act IV, Scene 1 Macbeth, William Shakespeare

   Kpe, a ni tooi nya kadama nyaɣa mini biɛlimpahira maa zaa mali sodoligu. Dariza dini ka sodoligu maa lee mali n-ti bachinima maa kumsi nima?

   d. Kuligu naabu shɛhi.

5. **Zuliya yɛltɔya mini yee piibu (bachinima gahimbu)**

   a. Piimi litiricha sabirinu' shɛli a ni yɛn zaŋ sabi, din tooi nyɛ nimmɔhi, biɛkulo bee naŋgbammalisim yɛltɔya.

b. Yee maa- kpaŋmi amaŋa ka a ti shɛhira!

6. **Bɔmi litiricha biɛlima shee:** lihi m-bo litiricha biɛlima kamani

7. **Kɔnsonanti vuyinsi pa taba:** Kɔnsonanti yi vu m-pa taba bachi dibaayi bee dibaashɛm din miri taba sunsuuni.

8. Vaawuli vuyinsi pa taba: vaawuli yi vu m-pa taba bachi dibaayi bee dibaashɛm din miri taba sunsuuni kuligu puuni. Zaŋŋmahim, mini litiricha biɛlima ŋan pahi bela yɛltɔɣitaɣimalisi maani.

9. **N-kahigi gbunni**

   Zaŋmi din dolina ŋɔ:

   a. ***Bachi gbunni:*** dimbɔŋɔ nyɛla din be bachi biɛlima ni.

   b. ***Litiricha biɛlima gbunni:*** Dimbɔŋɔ nyɛla gbunni din ziligi bee din chaŋ yaɣi gbunni din be bachi biɛlima bee yɛltɔɣiŋmasɔri ŋan be yɛltɔɣitaɣimalisi puuni maa.

   c. ***Sasabira tuma:*** Sasabira nia nyɛmi ni o ti ŋun yɛn karim yɛltɔɣitaɣimalisi maa soli ka o tooi karim li viɛnyɛla. Din tooi nyɛ o bɔrimi ni niriba baŋ yɛltɔɣ' shɛli din niŋda, bee o yɛn zaŋla sɣisigu n-ti ni din pahi.

10. **N-wuhi sasabira ni dahaŋkaya shɛm**

    Determine how the poem makes you feel and why. Wuhimi yɛltɔtaɣimalisi maa karimbu ni zaŋ a niŋ biɛhi' shɛli puuni ni darili.

11. **N-wuhi yɛltɔɣ' shɛli din be yɛltɔɣitaɣimalisi maa puuni**

    Kahigimi ŋan dolina ŋɔ:

    a. ***Taarihi yɛltɔya:*** Dimbɔŋɔ nyɛla saha shɛli bɛ ni daa sabi yɛltɔɣitaɣimalisi maa, bee di yi nyɛla di buɣisira siŋsim din pun gari bee din na yɛn niŋ, di yi mali bukaata. Teemi kadama, din dee yi nyɛla yɛltɔɣitaɣimalisi maa b buɣisirila yɛl' shɛŋa din daa niŋda saha shɛli bɛ ni daa sabi li maa, taarihi maa nan tooi mali bukaata dama di tila sasabira maa soli ka o tooi mali piibu.

    a. ***Kali yɛltɔya:*** kali ni tooi nyɛ din gbaai niriba ni mali dihitabili ni yɛltɔɣ' shɛŋa, zuliya yɛltɔya piligu, kaya ni taada bee zuliya bal' shɛli puuni lala yɛltɔɣitaɣimalisi maa yina.

    b. ***Sasabira ni nyɛ so:*** Dimbɔŋɔ nyɛla sasabira maa ni nya yɛltɔɣ' shɛŋa, o baŋsim yaɣili ni biɛhigu. Sasabira ni nyɛ ninvuɣ' so n-wuhiri bachi shɛŋa ŋan yɛn be o yɛltɔɣitaɣimalisi puuni.

12. **Laɣimmi a ni karim m-baŋ yɛl› shɛŋa**

    Zaŋmi kpahima shɛŋa a ni niŋ zaŋ jɛndi yɛltɔɣitaɣimalisi maa m-pahi baŋsim shɛli a ni bɔhim zaŋ kpa di yɛl' shɛŋa ŋan be dinni maa ka di sɔŋ ka a baŋ yɛltɔɣitaɣimalisi viɛnyɛliŋga.

Tuma 10.4 Kɔnsepiti Maapu

A ni yɛn nya li luɣishɛli: *https://www.scribd.com/document/668420064/mind-map*

Nammi kɔnsepiti maapu din do zuɣusaa ŋɔ tatabo n-kpaŋsi yɛltɔɣitaɣimalisi baŋsim wuhibu. Kpaŋmi amaŋa n-wuhi wulli kam a ni tɛhi ni di mali bukaata ni di be yɛltɔɣitaɣimalisi baŋsim wuhibu puuni ka di shɛhira a yi ni tooi.

Tuma 10.5 Yɛltɔɣitaɣimalisi Baŋsim Wuhibu

Pumiya yi maŋa niriba atata bɔna ka piigi yɛltɔɣitaɣimalisi shɛŋa ŋan be yi yɛltɔya baŋsim buku maani maa (Di yi niŋ ka yi bi mi yi ni yɛn piigi shɛli yi ni tooi bɔhi yi karimba). Naamiya tuma ŋan dolina ŋɔ:

1. Laɣimmiya karim yɛltɔɣitamalisi maa buyi bee buta zuɣu.
2. Yihimiya yɛltɔɣitaɣimalisi maa Yɛltɔɣikpaninima. Din dee yi niŋ ka yi haŋkaya wali, tɔ yin zaŋmiya shɛhira n-kahigi ti taba hali ka zaa yi noli ti niŋ zaɣ' yini Yɛltɔɣikpani bɔbu ni.
3. Wuhimiya litiricha biɛlima dibaata laasabu din be yɛltɔɣitaɣimalisi maa puuni. Anfaani dini ka lala litiricha biɛlima mali n-ti yee bee kumsi lumpa taba din be yɛltɔɣitaɣimalisi maani? Tɛh' dini ka di lee bɔri tiri ŋun karindi maa?

   Zaŋmiya yi ni nya yɛltɔɣ' shɛŋa n-sɔŋ yi kariŋduu maa ka yi kahigi ŋa.

Yɛltɔɣitaɣimalisi Kɔnsepiti Labi Yuli

A ni tooi teei yɛltɔɣitaɣimalisi ni nyɛ shɛli? Wul' dinnima zuɣu n-tu ni yuuna ti yi yɛn bɔri ni wuhi yɛltɔɣitaɣimalisi ni nyɛ binshɛɣu? Labimiya nyaaŋga nti karim lala yaɣa ayi yaha.

Yɛltɔɣitaɣimalisi paɣibu

Yɛl' shɛŋa zuɣu din tu ni nira yuli zaŋ chaŋ yɛltɔɣitaɣimalisi wuhibu polo.

So' shɛŋa nira ni yɛn doli n-wuhi yɛltɔɣitaɣimalisi n-doli ŋɔ na.

1. **Yihimi di Yɛltɔɣikpani:** yɛltɔɣ' kpani din bee lahibali shɛli sasabira maa yi yɛra maa.
2. **Lihi bo anfooni di puuni:** anfooni shɛŋa sasabira maa ni zaŋ niŋ o sabbu maa puuni maa.
3. **Lihi bo sasabira maa yee:** sasabira tɛha zaŋ chaŋ o ni yɛri yɛli shɛli yɛla o sabbu maani maa.
4. **Sasabira maa zuliya yɛltɔya:** sasabira ni gahim bachi shɛŋa, o ni zaŋ sabbu zalikpan' shɛŋa n-tum tuma ni o ni zaŋ sabirinu' shɛli.
5. **Lihi bo litiricha biɛlima:** Litiricha biɛlima maa n-nyɛ zaŋbuɣisi, zaŋŋmahim, zanzalizaani, ni ŋmahinli nti pahi biɛlima kamani kɔnsonanti vuyinsi kumpa taba.
6. **Nahiŋgbaŋ:** Yɛltɔɣitaɣimalisi maa ni laɣim shɛm, din n-nyɛ di satara doo mini kuligu tarisi.
7. **Lunzahim mini mita:** sasabira zaŋdila lunzahim mini mita m-pahiri o sabbu puuni ni di ti li biŋkumda. Din tooi lahi nyɛ kumsi lumpa taba kalinsi.
8. **Din be sabbu maani:** Sasabira maa ni tooi sabi yɛli taarihi, kali, maŋa biɛhigu yɛltɔya.
9. **Tɛh' shɛli sasabira ni bɔri tiri ŋun karinda:** Yɛltɔɣitaɣimalisi ni bɔri tɛh shɛli tiri ŋun karinda.
10. **Sasabira tuma:** Sasabira maa nia mini o lahibali. Sasabira maa ni mali nia shɛli ni o zaŋ lahibali shɛli ti maa mali bukaata?
11. Ŋmahinli: Binyɛra mini kama bee wul' shɛŋa ka bɛ mali zaani tɛha zaani.
12. **Aluushin:** zaŋ zaɣa n-niŋ gbaŋ shɛŋa puuni, lahiʒibisi lahibaya puuni, bee laɣinsi ŋan mali taarihi polo.
13. **Ansarisi:** Nira diɛm maali ansarisi zaŋ jɛndi yɛltɔɣ' din simdi niŋbu.
14. **Vuri:** litiricha biɛlima kamani kɔnsonanti vuyinsi pa taba, Vaawuli vuyinsi pa taba ni kɔnsonansi.

Wula ŋɔ zaa yi laɣim, ŋun yɛn karim maa nyɛla ŋun yɛn paɣi yɛltɔɣitaɣimalisi gbunni, di yɛltɔɣikpani ni di litiricha biɛlima.

Tuma 10.6 Yɛltɔyitaɣimalisi kɔnsepiti labi lihi

1. A kɔŋko kahigimi binshɛyu din nyɛ yɛltɔyitaɣimalisi.
2. Che ka a mini a kpee vihi labisibu shɛŋa yi ti labisi maa ka kahigi yi ni nya shɛŋa yi labisibunima maa puuni ka ŋa nyɛ yim bee ka di wali.
3. Pumiya bɔŋbɔŋ, kahigimiya ŋan dolina ŋɔ:
   - **a.** litiricha biɛlima
   - **b.** zaŋzalizaani
   - **c.** Kɔnsonanti vuyinsi pa taba
   - **d.** Zaŋŋmahim
4. Zaŋmiya yi labisibu maa n-sɔŋ na yi kariŋduu maani ka yi kahigi li.

Tuma 10.7 Yɛltɔyitaɣimalisi Sabbu (Bakɔi Dibaayi Tuma)

1.
   - **a.** Karimmiya yɛltɔyitaɣimalisi shɛŋa ŋan bɔŋɔ ka piiya taba niriba ayiyi n-laɣim sabi kulisi pinaanahi yɛltɔyitaɣimalisi (yi baŋ kuliga kam waɣilim ni nyɛ shɛm ka baŋ yi ni pe yi satara shɛm) n-jɛndi yɛltɔyikpani shɛŋa ŋan dolina ŋɔ puuni zaɣ' yini Jilima
   - **b.** deeshini
   - **c.** toontali
   - **d.** yɛlimaŋli

Ti yiɣisi zani (M. O. Nindow)

Ti yaannima daa shɛmi
Ka dabiya n-guli
Ka di bi ka ti zaa paai ŋubi.
Ka ti banima ti she ka guli li,
Amaa ka di ti kabira
Zuŋɔ tinima shɛmi ka ŋmaligi,
Bɔ ka ti ti yɛn labina m-paai?
Yidaanima ʒila bɛ yinsi,
N tahiri ka ŋmɛri nyɔɣu.
"Mani malila naɣigɔrigu"
Ka yidaampaɣiba nyɛ chingɔna kaukau!
Ka yɛra "Mani kɔba palila GTP, London ni Wax"!
Amaa ka bɛ bihi be sambana ni
Ka zoomba n-vari ba!

Yi lee tammi bee?
Doo daa yɛli ni ŋun zali sala,
Ŋuna n-nyɛ dunia bundana.
Ka bɔzuɣu ka yinima ti yu dunia n-gari yi bihi?
Ninkura kpalimla WhatsApp zuɣu,
N fabindi ka galindi ʒɛman ŋɔ.
Amaa ka tam o tɔhibu ni nyɛ shɛli ʒɛmana ŋɔ maa ni yɛla.
Bɛ gba lahi ʒi din chihira,
Wula ka bɛ yɛn niŋ n-wuhi bihi li?
Pa ŋun mi sanda n-dari di binchɛra?
Ti yi bi yiɣisi ʒani,
Ti sa ni lu Aburikalim lua.
Wubisibu pala a ti bia laɣifu,
Wubisibu pala a ti bia sayibɔrili.
Wubisibu nyɛla a gbaai bia nuu ni,
N wuhi o din sa yɛn gbubi o sɔhabiɛɣu ni.
N yaannima mini m banima,
Ti gbihi ʒeei,
Ka wulinga ti lura,
Ka tinima tɛhi ni biɛɣu neera.
Biɛ' dini n-na min neera,
Ka nachimba kpɛri yɔɣu.
Ka so bi lahi mi din chihira.
Ti yiɣisi ʒani pɔi ka toya ti kum n-gari Aliru.

2. Karimmiya yi ni sabi yɛltɔɣitaɣimalisi shɛli n-wuhi yi kariŋduu maa ka yi kahigi li. Yi yi yɛn karim yɛltɔɣitaɣimalisi maa, yin zaŋmiya yi zaɣa niŋ mita puuni (bachi jila nyaɣa mini biɛlimpahira) nti pahi zanibu shɛhi din beni.

3. Bɔŋ kam simdi ni bɛ zam zuliya yɛltɔya maa (di bahi bahindi litiricha biɛlima, amaa din tooi kuli nyɛ bɛ ni zaŋ bachibuɣir' shɛŋa tum tuma, shɛhira) nti pahi litiricha biɛlim' shɛŋa yi bɔŋ maa ni zaŋ tum tuma (kɔnsonanti vuyinsi pa taba, lunzahim, mita, yi yi mali nintiɣili). Bo yee ka ti bonti yɛltɔɣitaɣimalisi maa? Zaŋmiya yi yee ni zuliya yɛltɔɣ' shɛli din be yi yɛltɔɣitaɣimalisi maani maa m-maɣisi yɛltɔɣitaɣimalisi shɛŋa.

KAIMBU DIN YƐLIGU

- Abadzivor, P. K. (2017), *Numenyaduwo Kple nyadu ŋlɔdiawo*: Kokomlemle. Media Graphics Press Ltd.
- Agyekum, K. (2013). *Introduction to Literature*. Accra: Adwinsa Publication Ltd.

LABILIHI BƆHISI

1. A zuliya yɛltɔɣa bɔhimbu puuni wula lee nyɛ a milinsi zaŋ kpa ŋan doli ŋɔ na polo?

   a. yɛltɔya baŋsim

   b. satarili

   c. litiricha biɛlima

   d. ŋmahinli

2. Kahigimiya yɛla ata (3) shɛŋa din tu ni nira yuli ka pii o yɛltɔɣitaɣimalisi yɛltɔɣikpani.

LABILIHI BƆHISI LABISIBU

Yaɣili 1

1.

   a. Yɛltɔɣikpani maa kuli nyɛmi alaafee zaɣ' maŋli mali sɔŋsim ti bɔhimbu/karimbihi bɔmi gubu ti bɛ daalaafee n-diri ka gbihiri viɛnyɛla/karimbihi tu ka bɛ bo tibili n-ti bɛ mansi di yi kpa talahi.

   b. Yɛlikpeeni din beni nyɛmi, di tu ni karimbihi be viɛnyɛla ka chani dɔɣite ni di yi mali bukaata

   c. Yɛltɔɣa maa nyɛla biɛɣukulo yɛltɔɣa di ni niŋ ka bachinima kamani 'hey' 'hmmm,' ni bachi shɛŋa din bi lunzahim.

2. Taba deebu n-nyɛ deendiɛmdiba ni yɛn mali shɛli diri Alizama n-yɛri ka bahiri taba ka bi chirisiri taba. Soya maa n-nyɛ n-zaŋ noli ni yɛltɔɣa m-buɣisi kamani 'wula ka a nya li,' N ni mali shɛli zaa m-bala,' yɛlima, ni din pahi ni buɣisir' shɛŋa ŋan bi yirina noli ni kamani zuɣu guhum niŋ so ka di wuhiri ni dilana alizama dibu saha paaya.

3. Bachi gahimbu shɛŋa di ni ni tooi nya n-nyɛ: din saɣindi, bini din mali lɔɣu, tam gbariginsim, dɔriti, dalinli, kpi m-be bɔɣili ni, puri saɣimbu, tiŋkpaŋa wurimbu, daadama arizichi saɣimbu, dɔɣim saha nampooi, vuhim yɛligɔla, kom saɣimbu, ni ŋan pahi.

Yaɣili 2

1. Fonoloji tuma soya nyɛla di ni tooi baŋ biɛh' shɛŋa zaŋ jɛndi kumsi/vuri taɣibu bɛ ni yuuni li shɛm ka alizandiriba mali n-tum tuma ni yɛligu bala.

2.

   a. Nolimulimbo nyɛla so' shɛŋa konsɔnanti ni deeri noli mulimbu nahiŋgbana m-pahi di ni di pun mali nahiŋgban' shɛŋa di bolibu ni pɔhim gbaabu shee.

   b. Ŋmaabahi nyɛla fonoloji tuma biɛhigu din wuhiri vuri/kumsi bee bachi yaɣ' shɛli ni yihi bahi bachi ni bɛ ni yuuni li shɛm din yɛn che ka ti bolibu bi to.

   c. Taɣiŋga ni kumsi taɣibu nyɛla so' shɛli din zaŋdi zilinli sunsuuni zuɣusaa wuɣibu du zaŋ chaŋ noli ni zuɣusaa (taɣiŋga kpeeni) m-pahi di pɔhim ni di pun gbaari luɣ' shɛli polo.

3.

- Nolimulumbo shɛhira shɛŋa n-nyɛ kube [kwube], kote [kwote], gɔnda [gwɔnda].

- Ŋmaabahi shɛhira shɛŋa n-nyɛ dunoli + wuriŋ →duno' wyriŋ.
- Taɣiŋga ni kumsi taɣibu shɛhira shɛŋa n-nyɛ pɛ [pjɛ], kpe [kpje], tɛ [tjɛ].

Yaɣili 3

1. Woliginsim ŋan be yɛltɔɣikpani maa mini yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani maa sunsuuni shɛŋa ni tooi nyɛ;

- Yɛltɔɣikpani maa n-nyɛ satara ni jɛndi binshɛli lahabali puuni, ka yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani kahigiri yɛltɔɣikpani satarili puuni.
- Yɛltɔɣikpani maa bɔhirila bɔhisi ŋɔ: Wula ka bɛ yɛli zaŋ kpa lala nira maa polo, binshɛli, bee tɛha, ka yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani maa labisiri bɔh' shɛŋs yɛltɔɣikpani maa ni bɔhi.

2.

a. Bɔ n-nyɛ pɔhim zuɣu yɛltɔɣa (tuuli satarili); Pɔhim zuɣu yɛltɔɣa daanfaani (satarili din pahiri ayi)

b. Labisibu ni woli.

c. **Tuuli satarili:** Di gba nyɛla pɔhim zuɣu binshɛli, luɣ' shɛli, bee binshɛli di ni mali anfooninima, siniinima ni lahibaya m-bahira ban gba be pɔhim maa zuɣu.

Satarili 2

- Pɔhim zuɣu yɛltɔɣa nyɛla din kpa talahi alizama dibu mini lahibali wuligi gili dunia saha ŋɔ.
- Niriba puha nyɛla din ni tooi yooi taba saha bihi sunsuuni, ka di bi doli bɛ ni be luɣ' shɛli
- Pɔhim zuɣu yɛltɔɣa soya zooya, ka lahi mali yaa di yi kana daabiligu, diɛma ni yiɣijɛm, bɔhimbu baŋsim nti pahi niriba maŋmaŋa zaŋ tum tuma.
- Pɔhim zuɣu yɛltɔɣa so' shɛŋa n-nyɛ; Tiwita, Wasapu, Feesibuku, TikiTɔku, Inisitagiram ni ŋan pahipahi.
- Pɔhim zuɣu yɛltɔɣa mali anfaani n-ti biɛhigu dama di che ka ti nyari ʒɛmana lahibal' shɛli din niŋda yomyom.
- *Binyɛr' kɔhiriba kɔhiri n-tiri duniayili zaa bɛ ni kɔhiri binyɛr' shɛŋa zaa pɔhim zuɣu.*
- *Karimbanima mini shikurubihi mali bɛ tɛha mini wuhibu ni bɔhimbu neen' shɛŋa m-bahiri pɔhim zuɣu din yɛn kpaŋsi baŋsim bɔhimbu.*

Yaɣili 4

1. Yihimi nyaba mini biɛlimpahira bachi shɛŋa ŋan be adaka ŋɔ ni maa puuni

Bachi	Bachi tooni biɛlimpahirili	Nyaɣili	Nyaaŋa biɛlimpahirili
kparigu		kpari	{-gu}
duri		du	{-ri}
warita		wari	{-ta}
Kɔŋsim		kɔŋ	{-sim}

2.

- ***Selifi:*** dimbɔŋɔ nyɛla so' shɛli di ni doli n-namdi bachi pala:
- ***Daadam:*** Dimbɔŋɔ zaŋla bachinima ayi n-laɣim taba; 'daa mini dam' Dimbɔŋɔ nyɛla bachinima ayi bee bach bɔbigu zaŋ laɣim taba n-leei bachi yini
- ***Kompiwuta:*** Dimbɔŋɔ nyɛla bachi paŋdili.
- ***Daʒɛɣu*:** Dimbɔŋɔ nyɛla bachi palli din yina dam mini ʒee puuni.
- ***ʒinyurigu***: Dimbɔŋɔ nyɛla bachi shɛli din laɣim ʒim mini nyurugu. Di nama nyɛla laɣimbu
- ***Daaŋkali:*** Di gba nyɛla bachinima ayi yaɣ' shɛŋa zaŋ laɣim taba. Lala bachinima maa n-nyɛ daŋ mini kali.
- ***Tii:*** Dimbɔŋɔ nyɛla bachi paŋdili ka Dagbani paŋ li Silimiinsili puuni.
- ***Duɣiya***: Dimbɔŋɔ yimina nyaaŋa biɛlimpahirili 'ya' zaŋ pahi bachiniŋdili 'duɣi' zuɣu.
- ***Siniinyirivɔɣu***: Lala bachi ŋɔ yila bachi bɔbigu laɣimbu ni na, sinii mini nyiriga ni vɔɣu ni.

3. Labisibu ni ni tooi nyɛ shɛli, di nyɛla din galisi:

- **Bachinima ayi/bɔbigu laɣimbu:** daadambia, gɔridaɣu, labilihi.
- N-ŋmaai bachi yaɣili bahi ka din kpalim maa leei bachi: Tafa, Tiiti.
- Bachinima tuuli bachkɔba yihi nam bachi: TV
- Bachinima yaɣa zaŋ laɣim leei bachi: ʒɛzim, zupiligu.
- Biɛlimpahira: darigu, nyaŋsim, sabilim, duri, diya.

4. Labisibu dolila bachi shɛŋa bɛ ni nam maa.

Shɛhira shɛŋa ni tooi nyɛ; 'Duɣirimi' nyɛla din nambu ni yila biɛlimpahirili

Zabigu nyɛla di nambu yi biɛlimpahirili na.

Yaɣili 5

1.

a. Karimbihi pam dolila pɔhim zuɣu yɛltɔya soya lahibaya.

- ***Yɛltɔyili balibu:*** Yɛltɔɣ' gaŋa
- ***Bachituyirili:*** di ka bachituɣirili
- Karimbihi pam dolila pɔhim zuɣu yɛltɔya soya lahibaya

b. Ti ni kuli yiŋa maa nyaaŋga ti yulila sinii.

- ***Yɛltɔyili balibu:*** Yɛltɔɣ' bɔbigu
- ***Bachituɣirili:*** nyaaŋa
- *Ti ni kuli yiŋa maa* nyaaŋga ti yulila sinii.

c. Abudu chaŋla yili maa ni, ka Adaadoo mi chaŋ feeraduu maa ni.

- ***Yɛltɔyili balibu:*** Yɛltɔɣ› bɔbigu
- ***Bachituɣirili:*** ka
- Abudu chaŋla yili maa ni, ka Adaadoo mi chaŋ feeraduu maa ni.

d. Ti paɣila nɛma maa, di mini saa miri maa zaa yoli.

- ***Yɛltɔyili balibu:*** Yɛltɔɣ› bɔbigu
- ***Bachituɣirili***: di mini zaa yoli

Ti paɣila nɛma maa, *di mini saa miri maa zaa yoli*.

2. Yɛltɔɣiŋmaa maa balibu (sumaŋa bee tuɣirili) yɛltɔɣili kam puuni

a. N chaŋla bin' yɛra dabu dama m bɔrila duɣili nɛma

↓ ↓

Yɛltɔɣiŋmatuɣirili Yɛltɔɣiŋmasumaŋa

b. Wuntaŋa maa kuli neemi kahikahi sagbana maa ni.

↓

Yɛktɔɣiŋmasumaŋa

c. Saa maa di kuli miri maa zaa yoli, ti di wum diɛma nyaɣisim.

↓ ↓

Yɛltɔɣiŋmatuɣirili yɛltɔɣiŋmasumaŋa

d. N yi su kom naai, n ni chaŋ daa maa ni

↓ ↓

Yɛltɔɣiŋmatuɣirili yɛltɔɣiŋmasumaŋa

e. N yi bɔhim laasabu malibu naai, n yɛn yulila sinii.

↓ ↓

Yɛltɔɣiŋmatuɣirili yɛltɔɣiŋmasumaŋa

3. N-taɣi yɛltɔɣ' shɛŋa di ni ti ŋɔ ka ŋa leei yɛltɔɣa bal' shɛŋa ŋan be adakanima maa puuni:

a. Gana nyɛla tiŋgban' viɛlli. (bɔhigu) --> Tiŋgban' viɛlli n-nyɛ Gana?

b. Gana Tiŋgbanzuɣulana maa yuli? (yɛligu) -->Ghana Tiŋgbanzuɣulana maa yuli n-nyɛ Bisa John Mahama.

c. M bɔri sɔŋsim shɛli. (zaligu) --> Sɔŋmi ma!

Yaɣili 6

1.

a. Yɛltɔɣikpana nyɛla:

- Pukparilim ni nyɛ binshɛli
- Pukparilim daanfaani
- Gaana puuni pukparilim
- Pukparilim puzuri
- Ʒɛmana ŋɔ pukparilim soya
- Yɛlimuɣisira din be pukparilim puuni

b.

i. Ŋan do gbunni maa nyɛla di ni mali pukparilim n-niŋdi binshɛŋa:

- Di guri ka taɣiri daadam biɛhigu
- Di kpaŋsiri tiŋgbani daabilim soya
- Di tiri ti bindirigu
- Di nyɛla so' shɛli din tiri ti tuma ni laɣ' nyabɔ.

ii. Ʒɛmana ŋɔ pukparilim soya kamani bimbila yɔɣibu, maʒina zaŋ tum pukparilim tuma ni kulum bahibu mini binnɛma tima niŋ yɔɣi puri chɛmi ka bindira pa niŋda.

iii. Pukparilim yɛlimuɣisira maa nyɛla saha taɣibu, pukparilim neembɔra ni daabilim kalinsi.

c. Labisibuni woli, shɛhira ŋan do gbunni ŋɔ:

- Pukparilim nyɛla bindira kɔbu mini biŋkɔbiri wubisibu ni daadama mali maani bɛ bukaatanima.
- Di kpala talahi niriba dihibu mini daabilim kpaŋsibu ni laɣ' nyabɔ soli.

- Ʒɛmana ŋɔ pukparilim kamani bimbila yɔɣibu mini kulum sɔŋdi pukparilim.
- Tɔ amaa, pukpariba tooi mali yɛlimuɣisira kamani saha taɣibu, binnɛma ni daabilim kalinsi.

2. Lɛbigibu nyɛla so' shɛli di ni doli n-lɛbigiri lahabali zuliya yɛltɔɣa ni n-kpɛhi zuliya shɛli ni ka di gbunni bi taɣi, bɛ ni yuuni li shɛm, ni baŋsim shɛli yɛla di ni yɛra.

3.

a. N-doli-Gbunni Lɛbigibu: Dimbɔŋɔ nyɛla lɛbigibu so' shɛli din zaŋ lahabali maa gbunni zaa ni bɛ ni yuuni li shɛm n-tum tuma ka bi doli bachi yini kam gbunni. Soli ŋɔ zaŋla kali, yɛltɔɣa baŋsim bɔhimbu mini biɛh' shɛli ni di ni be n-zaŋ lɛbigi viɛnyɛla ni dede.

b. Bachi Yini Kam Lɛbigibu: Dimbɔŋɔ nyɛla lɛbigiri shɛli din lɛbigiri bachi yini kam ka bi yuuni bɛ ni yuuni li shɛm, yɛltɔɣinɣima ŋan be di ni yɛn lɛbigi lahabali kpɛhi yɛltɔɣ' shɛli maa. Soli ŋɔ ni tooi che ka gbunni bi tuhi.

c. Lɛbigir' Yaɣu: Lɛbigibu lahi nyɛla di ni booni shɛli lɛbigir' shɛli din bi doli. Soli ŋɔ nyɛla din chiriŋ yi polo ka bi doli lahabal' shɛli di ni lɛbigiri maa biɛhigu, yɛl' shɛli di ni ʒira ni di gbunni. Di mini lɛbigibu ŋɔ che ka ŋun lɛbigiri mali taɣibu yiko, di ni tooi tahi lɛbigir' shɛli din ka gbunni na bee ka lahabal' shɛŋa ŋan kpa talahi yi lɛbigibu maa ni. Di ni tooi zaŋ li tum tuma luɣ' shɛŋa, kamani lahabali nambu ni, ka ŋun lɛbigir ni tooi pahi o maŋmaŋa yɛltɔɣ' shɛli bee sasabirinuu ka ŋa ka lahabal' shɛli di ni lɛbigiri maa puuni, amaa ni tooi mali muɣusugu lɛbigibu ni.

4. Lɛbigibu daanfaani n-do gbunni ŋɔ:

- ***Di Sɔŋdi Wuligiri Alizama Dibu Andunia Yaaŋa Zuɣu Zaa:*** Lɛbigibu che ka niriba tooi yɛri zuliya yɛltɔɣ' kɔŋkɔba dunia yaaŋa zuɣu din yɛn che ka gbaari taba yɛltɔɣa.
- ***Kaya Ni Tada Kɔhibu:*** Di tiri soli ka di kɔhiri haŋkaya, litiricha, mini baŋsim kaya ni tada bɔbigu ni. Nira yi ni tooi karim di ni lɛbigi lahabal' shɛli ninvuɣ' shɛba dabam ni niŋ, dilana maa ni puhi ka paɣi bɛ baŋsim, kaya ni tada, bɛ ni dihi binshɛli tabili, ŋan pahi.
- ***Kɔhimma ni Daabilim:*** Lɛbigibu kpa talahi n-ti tinduya zuɣu daabilim ni daabilim. N-tooi baŋ binshɛli din niŋda dunia tinduya ni, lahabali lɛbigibu ni sɔŋsi pam.
- ***Baŋsim Bɔhimbu mini Vihigu:*** Lahabali puuni baŋsim shɛli di ni zaŋ zuliya shɛli yɛltɔɣa ni ni tooi zaŋ li tum tuma di yi lɛbig li n-kpɛhi di ni mi zuliya yɛltɔɣ' shɛli ni, ka di che ka lahabali maa leei di ni tooi bɔhim shɛli.
- ***Jilima Mini Biɛhigu Din Be Tiŋgbana Sunsuuni:*** Lahabal' shɛli di ni lɛbigi kpa talahi n-ti alizama dibu viɛnyɛla gomnantinima mini tingbana sunsuuni.

- ***Lahibali Deebu Soya:*** di ni lɛbig lahabal' shɛli ni tooi leei so' shɛli di ni doli n-deei lahabaya zaa, tuumanima, ni sɔŋsim shɛŋa niriba ni ni tooi nya duni yaaŋa zuɣu zaa.
- ***N-Sɔŋdi Gbaabu Mini Nambɔzɔbɔ:*** Di yi niŋ ka lahabali lɛbigi niŋ zuliya yɛltɔɣ' shɛli puuni nira ni mi, di kpaŋsirila dunia zaa gbaabu, taɣideei, laɣim gbaai.

5. Ŋan do gbunni nyɛla lɛbigibu zalisi shɛŋa; labisibu tu ni di zaŋ maɣisi di dibaanu.

- ***M-mali zuliya yɛltɔya ayi maa zaa baŋsim:*** N-nyɛ ŋun mali zuliya yɛltɔya ayi maa zaa baŋsim din yɛn che ka a tooi gahim bachinima viɛnyɛla a yi lɛbigira.
- ***Dede:*** N-lɛbigi lahabal' shɛli di ni yɛn lɛbigi maa gbunni, yɛl' shɛli di ni ʒira, ni bɛ ni yuuni li shɛm viɛnyɛla.
- ***Ʒɛyimtali***: Ʒe yim ti lahabal' shɛli di ni lɛbigiri maa yee, sabirinuu ni di ni mali nia shɛli.
- ***Lhabali din ne:*** Kpaŋmi a maŋa ka lahabal' shɛli a ni lɛbigi maa ne, zaɣ' ŋmaa ka di gbaabu bi to.
- ***Kali ni tada yɛla:*** Zaŋmi a zaɣa niŋ waliginsim shɛli din be kaya ni tadanima sunsuuni ka lɛbigi doli li.
- ***Bɛ ni yuuni li shɛm gbaabu:*** N-gbaai bɛ ni yuuni li shɛm lahabal' shɛli di ni yɛn lɛbigi maa ka lɛbigi li viɛnyɛla.
- ***Nimpataba:*** Zoomi ka di bi taɣiri binyɛra yuya, sasabirinuu, ni malisabi.
- ***Yɛltɔɣiniɣima:*** Lɛbigimi yɛltɔɣiniɣima, biɛkulo yɛltɔɣa, ni yɛltɔɣimuna viɛnyɛla.
- ***Ban yɛn zaŋ li tum tuma:*** Zaŋmi ban yɛn zaŋ li tum tuma zuliya yɛltɔɣa, kaya ni tada, ni bimbɔra n-tum tuma.
- ***Sasabirinuu mini yee:*** Gumi lahabal' shɛli di ni lɛbigiri maa sasabirinuu mini di yee.
- ***Labi karim mini mali niŋ:*** Labi lihi ka mali lahabal' shɛli di ni lɛbigi maa n-yihi chiriŋ ka di viɛligi.

Yaɣili 7

1. a, b mini c din be 2 ni maa ni yɛri binshɛŋa yɛla n-nyɛ: pashe, sakoro, binnyur' tula, kom, yɛri, chinchin' maŋli, tabiligbuna, guŋgona.

2.

a. Di daanfaaninima maa shɛŋa n-nyɛ:

- Bɛ yɛn zaŋla pashe maa mini sakoro maa n-ti bɛ wuna/buɣa. Dimbɔŋɔ n-yɛn wuhi ni barina ka bɛ nyuli maani, niriba maa ni tooi di li.

- Binnyur' tula maa ka bɛ mali niŋdi bɛ kpiimba, wuna ni bɛ buɣa maa saandi. Kom maa ka bɛ mali niŋdi bɛ kpiimba maraaba kpɛhiri bɛ ʒii maani.
- Nɛma maa zami ti niriba ni yɛn zaŋ shɛli baŋ ka tibigi bɛ niriba maa.
- Guŋgona n-nyɛ bɛ ni doli wuligiri bɛ lahibaya, di lahi bahindi tumpaani.

b. Tindaannima maa n-su binnyura maa mini nyuli maa. Ŋun puhiri chuɣu maa yɛn yɛla nɛma maa.

c. Bɛ binyɛra pam beni ka bɛ yɛn zaŋ ŋa n-ku bɛ bukaatanima pɔi ka naan pili chuɣu maa puhibu. Shɛhira: nɛma maa mini yɛri maa ni pashe maa. Shɛŋa mi, chuɣu maa piligu ka bɛ mali di bukaata. Shɛhira, binnyura maa mini guŋgona maa.

3. Labisibu maa yɛn nyɛla kɔŋkɔba

Shɛba naŋgbankpeeni ni tooi n-nyɛ:

- Bipola n-nyɛ ti sɔhibiɛɣu, dizuɣu bɛ mali bukaata kaya ni taada maa dawama niŋbu ni.
- Bipola timi bɛ niŋkura jilima. Bipolli yi mi o pilli shee din sɔŋ o zoosim puuni.
- Yɛla pam m-paari bipola bɛ biɛhigu ni; di tu ni bɛ mali wumpaɣibo.

Shɛba mi naŋgbankpeeni yɛn nyɛla:

- Bipola tuma zooya pam shikuru ni mini daŋ puuni.
- Dolodolo bee Musulinsi gba ni tooi mali anfaani n-ti bipolli.
- Bipola pam tɛha nyɛmi ni kali chɔri puhibu lahi kani.
- Di tu ni niŋkura zaŋ bɛ nyɔri yo bɛ talahinima, dama bana m-mali kpɛŋ ni yee.

Yaɣili 8

1. Kum nyɛla daadam yi che vuhibu ka di daliri nyɛmi o yaɣ' shɛŋa m-bi lahi tumda.

2. Chami nti karim kum barinanima

3. Yɛla ŋan tahiri kpirikpiɛŋ na n-nyɛ:

- **Ninvuɣikuli**: Dimbɔŋɔ nyɛmi so yi kpi ka di nyɛla ninvuɣ' so n-ku bee ninvuɣ' bɔŋ n-laɣim ku o. ti ni tooi boli lala kubu ŋɔ ninvuɣikuli din dee yi nyɛla bɛ shɛla da n-ku o, amaa din dee yi nyɛla bɛ bi she da, ti ni tooi boli li sarati da n-ku o, amaa din dee yi nyɛla bɛ bi she da, ti ni tooi boli li sarati.
- **Sarati kum:** dimbɔŋɔ nyɛla kum shɛli din kura ka di sababi n-nyɛ sarati libigirili kamani loori sarati, lur' kpɛŋ, dor' libigirili, ni din pahipahi. Dimbɔŋɔ nyɛla kum shɛli din ka shili maalibu.

- **Maŋa kubu:** Di tooi niŋda di yi ti niŋ ka so di o maŋmaŋa nyɛvuli, di yi niŋ ka dilana dahaŋkali m-miligi bee tɛha doro n-gbaagi o bee miisim shɛli puuni ka o be. Maŋa kubu nyɛla tɛha doro kpiini ka nira yi nya tabisɔŋ mini gbubiri suŋ o ni tooi gu ka taɣi li.

  Di yi nyɛla nyini bee so ka a mi ka o daahaŋkali miligiri ka chɛri o, ka o yihi tahima, bee ka o tɛhiri ni o ku o maŋa, di tu ni o bo sɔŋsim yonyoma. Yɛlimi zaɣ' kurili ŋun nyɛ a yɛdalana, yi shikuru ni saawarimaana/saɣisigu karachi, karimba, bee alaafee bo n-ti maŋa karachi. Teemi kadama lala tɛha ŋɔ nyɛla din ni tooi tibi, ka sɔŋsim mi beni yaha.

4. **Pooʒin:** Daadam yi nyu pooʒin bee n-vali tiim diŋgaliŋgam. Lala ŋɔ ni tooi nyɛ sarati bee o shɛla da.

Yuya maalibu daanfaaninima maa n-nyɛ:

- Di sɔŋsirimi ka suhupiɛlli niŋda zaŋ chaŋ kpim maa biɛhigu, o taarihi ni o ni daa zali yu' shɛli polo. Kuli ŋɔ maalibu ni, kuyila yiina n-teeri kpim maa biɛhigu ni daa nyɛ shɛm, o dɔɣim lahibali ni tuun, suma teebu. Di nyɛla saha shɛli bɛ ni mali yɛri o daa ku bukaata shɛli dunia ŋɔ ni sɔŋsim shɛli o ni daa zaŋ ti o mini ban be. Lala lahibali tibu nyɛla din yɛn sɔŋ taɣi niriba hala ka bɛ taɣi bɛ biɛhisi.
- Kuli maalibu sɔŋda m-baligiri suhugarigu, wachi, ni nii gbaɣisibu din tuuri paari niriba maa. Kuya sɔŋda niriba ka bɛ girita bɛ yi kɔŋ bɛ yura nyaaŋga. Niriba yurilim ni be so zuɣu yi kani, di tirila ban yuri o maa saha ka bɛ yɛli din be bɛ suhuri ni zaŋ chaŋ kpim maa polo.
- Ka bɛ yɛli din be bɛ suhuri ni zaŋ chaŋ kpim maa polo.
- Kuya maalibu shee nyɛla luɣ' shɛli nandahima mini nambɔɣu ni niŋda. Di lahi tirila daŋ bihi soli ka bɛ laɣindi wuhiri bɛ suhugarigu ni nyɛ shɛli, ka di wuhiri miisim saha anfaani shɛli din be daŋ laɣimbu ni.
- Kuya nyɛla so' shɛli din laɣindi daŋ mini zosimli. Di nyɛla luɣ' shɛli daŋ bihi ni tɔɣisira ka labiri shɛri taba viɛnyɛla, n-gubiri sɔŋdi taba yɛla di yi ti niŋ ka di mali bukaata ni bɛ sɔŋ so. Kuli maa yi ku, daŋ bihi ti tabili sokam yɛn laɣimmi m-bo simsiri suŋ n-ti ŋun kani maa. Ni ka daŋ mini zosimli yɛn niŋ naŋgbanyini n-chɛbisi kpim maa.
- Kuya n-wuhiri ni zaɣila dunia ʒii naaya. Maliŋ maa maanimi ni di zaŋ chɛbisi kpim maa ka tiŋ' shɛli lala niriba maa ni yina nima baŋ ni dilana lahi ka o nyɛvuli puuni. Di wuhirimi kadama o nyɛla ŋun paai o yaannima tooni.
- Di tumi ni yi zaŋ anfaaninima ŋɔ maa m-maɣi n-nya din niŋ talahi ni daliri

Waliginsim shɛŋa ŋan beni n-nyɛ

Kurumbuni saha/daa maa saha	Saha ŋɔ
Daŋ yili ni ka bɛ daa yi mali kpim sɔŋda ka yuuni o zuɣu yuŋ ni Wuntaŋni	diɛma duri
Neen' shɛŋa din daa suuri kpim kom yɛla daa bi to; bɛ daa bi bɔri binyɛra pam.	Neen' shɛŋa din suuri kpim kom galisirimi.

Bɛ daa ka nɛma zaɣila ka ti daa yɛn ye kuyili maa dabisili yaakaza zali.	Bɛ malila neen' gahinda shɛŋa bɛ ni yɛn yɛra. Dabisili kam ni di nɛma.
Bɛ daa bi niɣindi bɛ kum daadaka.	Bɛ maandila kum daadaka shɛli din daa galisi.

Yaɣili 9

1. Hailaafu nyɛla Ghana yila din laɣim biŋkumda bɔbigu ŋan nyɛ gbansabilintiŋa biŋkumda mini gbampiɛla biŋkumda din daa be tiŋ' kura ŋan daa za m-miri teeku la yuun' kurumbuna la ha m-pa nyɛ zuŋɔ ti ni mi shɛli Ghana ŋɔ. Di nyɛla Ghana yila yaɣa la puuni zaɣ' yini.
2. Zaŋmi hailaafu bɔna ayi ŋɔ m-aɣisi taba:
   - Lala biŋkumda ŋɔ, yuun' kurumbuna maa ha ka di daa pili Sierra Leone mini Liberia, Sierra Leone nima mi li la maringa, di saha maa Portugal kɔhigɔriba n-daa ʒiri nuuni biŋkumda na n-ti tiri baansi maa ka bɛ mali ŋa ŋmɛra. Bɛ zaŋla lala biŋkumda ŋɔ mini bɛ maŋmaŋa dina n-laɣim taba. Din saha ka bɛ biŋkumda maa kumsi pa laɣim Portugal polo dina la mini bɛ maŋmaŋa dina. Lala biŋkumda ŋɔ, bɛ daa ŋmɛrila dayiya ni ka kpatoonsi, kulipalinima, mini di saha gɔmnanti tuntumdiba wumda ka nyuri bɛ dama. Ghana puli ni, baan' shɛba ban ŋmɛri daam yila n-nyɛ Agya Koo Nimo mini Kwan Pa Group.
   - **Brass-band Hailaafu:** West Africa yaɣili ŋɔ na lala hailaafu ŋɔ n-ŋmani gbampiɛla tiŋa dini. 1970 maa polo, lala yila balli ŋɔ daa nyɛla din zali yuli ghana, pumpɔŋɔ niriba pa mi li mi Soloku. Band shɛba ban daa mali yuli di saha maa n-daa nyɛ Asiakwa. Brass band nima bela tinsi pam puuni, ni senior High shɛŋa gba puuni. Di lahi nyɛla din be fukumsi buɣibahi tuma yaɣili nima gba Ghana ŋɔ, linjima yaɣili, baariya pirinsi, buɣum tuma yili nima, ni pirinsi zaasa ŋmɛri li mi. Linjimanima maa brass band ŋɔ nyɛla din wubisiri baansi n-wuhiri ba bɛ maachibu yila. Lala bɛ maachibu yila ŋɔ yi yili niŋ biŋkumda ni di malila bɛ ni wari li shɛm ka bɛ booni li *adaha*, ka booni biŋkumda maa mi *konkoma*.ti ni tooi yɛli ni saha ŋɔ ghana puli ni bɛ tooi ŋmɛrila brass band laɣiŋgu kam puuni, din gbaai kuyiya ni, choochinima puuni, deengɔri ni ni din pahipahi.
   - **Waa mini jitaai Hailaafu band:** Lala biŋkumda ŋɔ pilila west Africa tiŋgbana kamani Ghana, Nigeria, mini Sierra Leone din gbaai yuma 1800 maa, amaa di yuli daa yila polo 1920 yuma puuni. Waa mini jitaai baansi Hailaafu band daa zaŋla tinduya polo biŋkumda kamani foxtrot mini calypso n-laɣim Ghana biŋkumda yila maa piligu. Waa mini jitaai baansi Hailaafu band tooi zoola fɔna ni. Bɛ ban ŋmɛra ka mali yuli maa shɛba n-nyɛ Jazz Kings, Cape Coast Sugar Babies, Accra Orchestra, Tempos, ni ban pahipahi. Lala band nima zaa yɛla zaɣ' bihi. Waa mini jitaai baansi Hailaafu band gba nyɛla band bila ka daa yoli pam tinkpansi puuni. Bimpiɛbira kamani Seprewa mini jitaai ka bɛ daa mali ŋmɛra. Bɛ daa lahi ŋmɛri *Dagbamba* wa' shɛli bɛ ni daa paŋ Kru kpatoonsi ban daa yina

Liberia la sani n-daa nam bɛ maŋmaŋa Hailaafu din daa ŋmɛri ni nubihi ayi la. Waa mini jitaai baansi Hailaafu band daa lahi yiini yila, n-ŋmɛri guŋgɔna mini feensi.

- Ghana bilichinnima ban daa ʒi Jaaman yuma 1980 maa n-daa nam lala Hailaafu ŋɔ. Bɛ daa boli di yuli la 'Burger Hailaafu' dama Ghana lichinnima pam daa ʒila Hamburg di saha maa. Di laɣimla funk, disco, ni synth-pop. Di biŋkumda maa daa pa leela ghana yaakooro zɔriba ban daa gɔri chani Jaamani la ni ŋmɛri shɛli. Ti yi yɛn buɣisi li, ti ni zaŋla yuma 1990 maa ninneesim tabiibi baŋsima din biŋkuma nɛma daa nyɛ niɣilimbuɣum.
- **Jama Hailaafu:** Di nyɛla Hailaafu biŋkumda yaɣ' shɛli din laɣim adii Yɛltɔɣikpaninima di puuni. Di nyɛla Hailaafu shɛli din mali yuli Ghana mini Nigeria puuni. Jama Hailaafu nyɛla din zaŋ adiini mini pop taada gabi taba. Lala Hailaafu yaɣili ŋɔ mini Burger Hailaafu ŋmanila taba, amaa ka din lee nyɛ dolodolo nima ni pili shɛli. Di ni yɛri adiini yɛltɔɣa la zuɣu ka di nya yuli Ghana puli ni, ka lala Hailaafu dii zali yuli.

3. Saha ŋɔ Ghana Hailaafu yila daanfaaninima n-dolina ŋɔ. Dim suɣilo, piimi di puuni din niŋ kamaata n-ti a. Ghana Hailaafu biŋkumda nyɛla tiŋgbani bunzaana din deeri saha din pun gari yɛla ka lahi maani sɔhibiɛɣu shili.

- A deela niriba suhuri zaasa ka wuhiri tiŋgbana ŋɔ kaya ni taada yaha.
- Di wuhiri nira kali ni nyɛ shɛli: Ghana Hailaafu kuŋkumda nyɛla din wuhiri Ghana kaya ni taada din pili 19th ʒamana la ni, n-laɣindi kambɔnsi biŋkumda mini silimiin biŋkumda nɛma mini di ŋmɛbu.
- Taarihi tibu: taarihi puuni, Hailaafu nyɛla din ni tooi ti Ghana tiŋgbani taarihi, ni daba gbahibu saha mini di maŋ sulinsi tuhi deei taarihi.
- Hailaafu biŋkumda tooi yɛrila yɛliniŋda ŋan be biɛhigu ni kamani yurilim, siyaasa, biɛm, kɔrinfahili, ni biɛhigu yɛlimaŋli.
- Hailaafu biŋkumda laɣindi niriba noli zaɣ' yini ka kpaŋsiri biɛhigu tinsi sunsuuni.
- Hailaafu na kuli nyɛla biŋkumda bal' shɛli din zali yuli Ghana puli ni, m-bɔri diɛma ni yiɣijɛm tiri paɣa ni bia kam ni asanzanima.
- Hailaafu n-yihi biŋkumda bal' shɛŋa kamani Afrobeat mini Hiplife na, ka di zuɣu che ka ghana biŋkunda ŋmɛbu yɛligi.
- Hailaafu biŋkumda sɔŋsimi teei ka taɣi Ghana kaya ni taada mini di dariza.

4. Tuma yilli nyɛla yil' shɛli din mini tuun' shɛli chaŋ ti ga taba, din tooi nyɛla so n-yiini ka tumda, bee pɔhim zuɣu yilli. Tuma yila nyɛla yil' shɛŋa ti ni yiina lɛbira tuma ni kamani putuma ni, zahim gbahibu ni, tana wuɣibu ni, tuya kpɛbu ni, daabiligu shee, ni kurubu shee din yɛn che ka ti gurigi ti maŋa n-tumdi yom ka lahi tum yuui.

5. Zuliya balli malila tuma yil' shɛli bɛ ni yiina. kamani Kɔtomsi, zuliya ban ʒin m-miri kuliga tuma yila yɛn nyɛla zahim gbahibu yila, amaa ka lala n-nyɛ li ti zuliya shɛba ban ʒin m-miri tihi ni laɣim gbum luɣ' shɛli, ban ni tooi yiini

vuɣiwara yila. A yi yɛn zaŋ yila m-maɣisi taba, di tu ka a yuli nya yila yɛltɔɣa, biŋkumda nɛma, kuko' nyaɣisili, Yɛltɔɣikpani ni tuun' shɛli bɛ ni tuma.

6. Tuma yila daanfaani puuni shɛŋa n-dolina ŋɔ. Kpaŋmi amaŋa m-piigi di puuni din bayana.
   - Di kpansiri tuntumdiba kɔba ni ka che ka tuma maa daŋdi naabu.
   - Yɛltɔɣa ŋan be yila maa kpaŋsiri tuntumdiba ka bɛ tumda.
   - Di nyɛla din mooni tuma.
   - Tuma yila nyɛla din tiri saɣisigu.
   - Tuma yila nyɛla din paɣiri tuntumdiba ka lahi nyɛ din ŋahiri shɛba.
   - Tuma yila yiini yihiri dabiɛm ka varisiri ninvuɣ' biɛri ka chɛri tuntumdiba

Yaɣili 10

1.
   a. **Yɛltɔɣitaɣimalisi:** Nira zaŋ haŋkali shɛli o ni mali n-zaŋ ninkpali sabi yɛltɔɣa ka di mali haŋkali.
   b. **Satarili:** Di nyɛla yɛltɔɣitaɣimalisi yaɣ' shɛli din kulisi.
   c. **Litiricha biɛlima:** Dimbɔŋɔ nyɛla biɛlim' shɛŋa sasabira ni mali niŋdi yɛltɔɣitaɣimalisi ni ka di wuhiri gbunni.
   d. **Ŋmahinli:** Di nyɛla binshɛɣu zaŋ tum tuma (ninsala, bini, niŋsim) yɛltɔɣitaɣimalisi puuni ka di gbunni bɛ do palo ni.

2. Yɛla pam m-be Yɛltɔɣikpani piibu ni. Din tooi nyɛ taarihi yɛltɔɣa, sasabira kali piligu, adiini yɛltɔɣa ni din pahi.

REFERENCES

- Abakah, E. N. (2006). Where have all the consonantal phonemes of Akan gone? *Journal of Philosophy and Culture, 1*(2), 21-48.
- Adomako, K. (2018b). Velar palatalisation in Akan: A reconsideration. *Journal of West African Languages, 45*(2), 1-16.
- Adomako, K., Odoom, J., & Sackitey, M. (2022). *Akan fɔnɛtese ne fɔnɔlɔgyi (Akan phonetics and phonology)*. Adonai Publications.
- Agyekum, K. (2013). *Introduction to literature*. Adwensa Publications.
- Anane–Agyei, N. A. K. (2012). *Ghana's Brong Ahafo Region: The story of an African society in the heart of the world*. Abibrem Communications.
- Barker, M. (2018). *In other words: A coursebook on translation* (3rd ed.). Routledge.
- Biber, D., & Conrad, S. (2019). *Register, genre and style* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Coffie, M. M. (2012). Dance band hailaafu: Analytical study of Ebo Taylor, Stan Plange and Kwadwo Donkoh (Unpublished M. Phil. thesis). University of Ghana.
- Coffie, M. M. (2020). Redefining Ghanaian hailaafu music in modern times. *American Journal of Humanities and Social Sciences Research, 4*(1), 18-29.
- Collins, J. (1994). *Hailaafu time*. Anansesem Press.
- Connel, F. M. (2016). *A textbook for the study of poetry*. Norwood Press.
- Dolphyne, F. A., & Dakubu, K. M. E. (1988). The Volta-Comoe languages. In M. E. Kropp Dakubu (Ed.), *The languages of Ghana* (pp. 50-90).
- Dzobo, N. K. (1997). *African proverbs: The moral values of Ewe proverbs*. University of Cape Coast Press.
- Elebi, A. (2015). Indigenous musical culture in Ghana: A contemporary perspective. *The International Journal of Humanities & Social Studies, 3*(7).
- Haspelmath, M., & Sims, D. A. (2010). *Understanding morphology*. Hodder Education.
- Henry, D. J. (2019). *The effective reader*. Cambridge University Press.
- Hope, P. A., Brown, P., & Mensah, C. E. (2019). *Mfantse kasadwin adzesua*. College of Distance Education, University of Cape Coast.
- Katamba, F., & Stonham, J. (2006). *Morphology*. Palgrave Macmillan.
- Maillart, C. P. (2019). Clauses and phrases. In *The Sage Encyclopedia of Communication Sciences and Disorders*.
- Nyarko, I., Adomako, K., & Odoom, J. (2023). Assessing the phonological processes in Akan child language. *Ghana Journal of Language, Linguistics, and Literature, 12*(1), 24-47.

- Nukunya, G. K. (2007). *Tradition and change in Ghana: An introduction to sociology*. Ghana University Press.
- Twumasi, K. D., & Adade, C. (2019). *Social studies in scope for JHS 1-3*. Kinddeh.
- van Gelderen, E. (2010). Phrases. In *An introduction to the Grammar of English* (pp. 35-58). John Benjamins Publishing Company.
- Wainwright, J. (2004). *The basic poetry*. Routledge.

GLOSSARY

Bachinima tuuli bachikoba zaŋ nam bachi	Di nyɛla bachi pala nambu sodoligu din yihiri bachinima piligu bachikoba n-laɣindi taba n-namdi bachinima.
Nahibu	Di nyɛla so' shɛli bachikɔbili ni doli n-taɣiri di biɛhigu n-ŋmani bachikɔb' shɛli din miri li.
Bachi nyaaŋa biɛlima yihi bahi	Di nyɛla so' shɛli din doli namdi bachi pala ka di nyɛla di yihirila di nyaaŋa biɛlimpahirili maa m-bahira.
Laɣimbu	Di nyɛla bachipalli naam ka di nyɛla di zaŋla bachi diba ayi din gbunni nyɛ kɔnkɔba n-laɣindi taba n-namdi bachi palli maa.
Ŋmahibu	Di nyɛla di filim bachi n-naam bachi palli amaa ke di gbunni bi taɣi.
Biɛɣukulo Alizama	Alizama din diri saha kam.
Bachi yaɣa laɣimbu	Di nyɛla di zaŋ bachinima ayi zaŋ n-laɣim taba n-naam bachi palli, din gbunni ni tooi be di ko ka che bachi diba ayi shɛŋa ŋan laɣim n-naam li maa.
ʒɛmana bini	Di nyɛla yɛl' shɛŋa ŋan niŋdi saha ŋɔ ni.
Nyɔbu	Di nyɛla so' shɛli bɛ ni doli n-nyɔri kum/ kpima, bɛ tooi niŋdi li mi kum nyɔbu shee, ka di nyɛla bɛ kuli yɛn nyo o mi ka o lɛbi tampilim.
Teeli	Di nyɛla din tiriti n-wuhiri nira ni o niŋ bin' shɛli.
Yɛltɔɣ' ŋmatuɣirili	Di nyɛla yɛltɔɣili yaɣ' shɛli din ku tooi zani di gama zuɣu m-mali yɛmbahiga/ haŋkali.

Zuliya yɛltɔya

Di nyɛla balli ka zuliyanima maa tɔyisiri li.

Nyɔbu yim

Di nyɛla so' shɛli bɛ ni doli n-nyɔri kum/kpima o yi kuli kɔŋ o nyɛvuli ka kuli maalibu kani. bɛ tooi niŋdi li mi kum nyɔbu shee, ka di nyɛla bɛ kuli yɛn nyo o mi ka o lɛbi tampilim.

Bachikɔba kpɛhibu

Di nyɛla bachikɔbili zaŋ n-kpɛhi bachinima sunsuuni din yɛn sɔŋ ka di bɔlibu niŋ asama.

Yɛltɔyiniyima

Di nyɛla nira zaŋ bachinima yɛli yɛltɔya ka di gbunni sɔyi ka che yɛltɔya maa gbunni ni nyɛ shɛli.

Saamba ban Lirita

Ninvuy' shɛba ban yi bɛ ya n-kpe shɛba ya nti liri ba ka fa bɛ bilichiinsi ka zaŋ bɛ zalisi n-zali ba.

Kuli

Di nyɛla layingu din layinda ni di nyuhi kum bee ŋun kani kom.

Bidibiga

Ninvuy' so ŋun mali bidibilim, ka mali yurilim ka tooi tumdi bidibilim tuma n-sɔŋdi o taba.

Hailaafu yilli

Di nyɛla yila bal' shɛli din yoli ka di nyɛla di layinla ti dundɔŋ ni mini tinduya ni binkumda.

Yɛltɔy' ŋmasumaŋa

Di nyɛla yɛltɔyili bee yɛltɔyili yay' shɛli din ni tooi zani di gama zuyu m-mali yɛmbahiga.

Yɛltɔyikpani

Satarili lahibali ni me n-gili yɛltɔy' shɛli.

Mɛtatisisi

Bachikɔba pebu bachi ni yi labi maali m-pe.

Mita

di nyɛla kumsi ni luri m-pari taba zuyu shɛm kuliga puuni.

Sasabira

Ninvuyiso ŋun sabiri yɛltɔyitayimalisi.

Piridikeeti	Yɛltɔɣili bee yɛltɔɣiŋmasɔɣu yaɣ' shɛli puuni bachiniŋdili ni be ka yɛri shɛli zaŋ kpa bachikpani maa polo.
Rɛgisita	Yɛltɔya balibu din mali tumdi tuma luɣ' kɔŋkɔba shee.
Kumsi lu n-zahim	di nyɛla kumsi ni luri m-pari taba zuɣu shɛm kulisi bahigu shɛm balle yɛltɔɣitaɣimalisi puuni.
Soya	Di nyɛla soya din be kali tuma puuni.
Parivihi	Di nyɛla nira karim sabbu yomyom n-yihi lahibali kamani bachigahinda, yɛltɔɣiŋmasɔri, dabisa, yuya ni labisibu zaŋ n-ti bɔh' gahinda.
Yɛltɔɣili	Di nyɛla bachinima yi pe n-doli taba ka mali gbunni bee ka di yɛm pali.
Kahinga	Chinchini shɛli bɛ ni mali m-pindi kum n-sɔɣiri bee n-nyɔri o.
Parikarim	Di nyɛla nira karim sabbu viɛnyɛla n-yihi lahibali maa yɛlikpani bee di jɛnda ni nyɛ shɛli.
Yilli	Di nyɛla nira ni zaŋ o haŋkali n-nam shɛli ka di yiina.
Bachikpani	Nira, luɣili bee binshɛli din che ka niŋsim niŋda.
Yɛltɔɣ' shɛŋa din sɔŋda	Di nyɛla yɛltɔɣ' shɛŋa din tiri shɛhira mini lahibali shɛŋa din jɛndi yɛltɔɣikpani maa kamani di ni wuhi shɛm satarili maa yɛltɔɣikpani ni.
Bachijilli biɛhigu	Bachijila ni pu shɛm bachi puuni.
Bachijilli	kumsi bɔlibu din mali vaawuli gaŋa di puuni.

Yɛltɔɣ' shɛli din ʒiri satarili yɛltɔɣikpani

Di nyɛla yɛltɔɣ' shɛli (di tooi kanimina satarili piligu, amaa pa saha kam) din kahigiri satarili maa yɛltɔɣikpani ni nyɛ shɛli.

Lɛbigibu

Di nyɛla so' shɛli din doli n-yihiri yɛltɔɣa gbunni zuliya ni n-kpɛhiri zuliya shɛli ni.

Tuma yila

Di nyɛla yili shɛŋa din yiini n-doli tuma bee din yiini tuma saha.